Történetek és kontextusok

Terminológia: beágyazottság, szereposztás, attitűd, beleértési tartomány, narratív identitás, narratív valóság, epikus distancia, nézőpont, narratív stratégia, habitus, médianarratológia.

Korok és történetek

Nyilvánvaló, hogy a korszak olyan intézmény, amely alapvetően meghatározza az életvezetési, kapcsolattartási stratégiákat, a különböző jellegű értékek rendszerét, az egyének, a csoportok és a társadalom mentalitását. A korban való élést, a korszerűnek levést, az adott korszakhoz tartozást és a letűnt korszakokhoz való tudatos viszonyulást Odo Marquard alapvető emberi igénynek nevezte. A művelődéstörténész Egon Friedell megfogalmazásában „minden korszaknak megvan a maga határozott állománya indulatokból, idioszinkráziákból, szenvedélyekből, tévedésekből, erényekből. Minden korszak története egy határozott, soha így nem volt és így nem visszatérő emberalkat tetteinek és szenvedéseinek története. [...] Minden kornak van határozott fiziológiája, jellemző anyagcseréje, saját vérkeringése és érverése. Sajátos élettempója, csakis hozzá tartozó összvitalitása, sőt, egyéni érzékelése is, optikája, akusztikája, neurotikája, mely csakis az övé. A látás különböző módjainak története a világ története. [...] A »valóság« mindig és mindenütt egyforma: – azaz ismeretlen. De mindig más érzéki idegeket, kötőszöveteket, agysejteket, dobhártyákat befolyásol. A világról alkotott kép majd minden nemzedékkel változik. Ezt azon látjuk, hogy még a látszólag változhatatlan természet is folytonosan új alakot ölt" (E. Friedell 1989/1927: 43). A szerző gondolatán enyhén továbblépve mondhatjuk: minden kornak megvannak a történetei, történetmondási és -hallgatási preferenciái, szabályai és habitusai. A kérdés a társadalomtudományokban több helyen, több összefüggésben felvetődött. A kérdést összefoglaló Pászka Imre szerint „a narratív történetformák [...] a tér- és időstruktúrába ágyazottak" (Pászka I. 2007: 288).

A történettudomány a „korok szolidaritásával" szembesült. A történelem fordulópontokkal tagolja a folyó időt. A fordulópontok korszakokat zárnak le, új korszakokat nyitnak meg, s ezáltal egyrészt egymáshoz kapcsolják, másrészt egymásról leválasztják az egymás utáni korszakokat. Az előző korok tapasztalata segít a jelenkor értelmezésében, a jövő tervezésében, ugyanakkor a kortárs események megélésében szerzett élmény lehetővé teszi korábbi események megértését. Az események folyamatosan dokumentumokat (tanúbizonyságokat) termelnek, amelyek saját korukat, kontextusukat túlélve folyamatosan fenntartják a múlt emlékét. Az események túlélői folyamatosan tematizálják és átadják, betanítják emlékeiket.[18]

[18] A korok szolidaritásának kifejtése az Annales iskolát megalapozó Marc Bloch könyvében olvasható (M. Bloch 1996/1993: 32–40). A tanúbizonyságokkal szembeni kritikai attitűdről: M. Bloch 1996/1993: 61–97. A kérdéshez több olyan történelemelméleti munka is kapcsolódik, amelyekre a kötet nem tér

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ugyanígy, a különböző korok elfordulnak a jelentésüket vesztett történetektől, más történeteket pedig kizárnak a nyilvánosság teréből, felejtésre ítélik őket.

Az irodalomtörténet a „korszak retorikája" névvel nevezte meg a korszakra jellemző tematikai, ideológiai, retorikai, kommunikációs specifikumok beáramlását a szövegekbe. Az irodalom- (és általában a művészet)történet irodalom-, stílus- és intézménytörténeti korszakokat határol el, az életműveket és az alkotásokat a korszakokban helyezi el.[19]

A fenti kérdések a narratológia területén is felvetődtek. Robert de Beaugrand és Benjamin N. Colby tanulmányának indító gondolatai a következők: egy-egy történetet miért használnak gyakrabban, mint másokat, egy-egy történet miért érdekesebb és időtállóbb, mint a többi, milyen pszichológiai és társadalmi háttere van a történetek előadásának, megértésének, népszerűségének? A kérdések tulajdonképpen egyáltalán nem retorikai jellegűek. A szerzők szerint a válaszok nem adottak, „néphagyományon alapuló történetek részletes vizsgálatával" történetmondási és történetmegértési eljárásokat kell elvonni (R. de Beaugrand–B. N. Colby 1988/1979, különösen 341 és 363).

Vitathatatlan, hogy egy korszak megértéséhez ismerni kell történeteit. A történetek beszédmódjait, műfajait, beszédhelyzeteit, szüzséjét, a történetekkel szembeni attitűdöket. A történetek mögötti ideológiákat, társadalmi viszonyokat és intézményeket, a jelesnapi rítusokat, a mindennapi életet. A keresztény ideológia kedvezett a megtérés- és elkárhozástörténeteknek, a misztériumoknak, a hírnévideológián alapuló katonai demokrácia kora a lovagtörténeteknek, a felvilágosodás kora hitt az ember nevelhetőségében, a technikai forradalom kora az ember és a gép szimbiózisában. A 16. századtól különvált a társadalmi elit és a köznép narratív repertoárja, az elit a szerzők könyveit vásárolta és olvasta, a populáris regiszterben az elődöktől örökölt történetek maradtak népszerűek. A 18–19. század fordulóján megszülettek, különváltak a nemzeti történet-regiszterek. A 19. század végétől a személyes narratívumok kerültek előtérbe.

Úgy tudjuk, a középkori ember kedvelte a szentekről, a túlvilágon tett utazásokról szóló történeteket, a reneszánsz kora az utazástörténeteket, a reformáció kora a moralizáló történeteket, az exemplumokat és a fabulákat, a romantika a fantasztikus történeteket, a 19. század második fele a versben megszerkesztett, és az újságban közzétett híreket. A 18. században megjelent és elterjedt a biografikus, autobiografikus beszéd, a 19. század második felében a kollektív identitást kifejező lokális történelem, a 20. században – először a két világháború hatására – a kisembernek a történelemről szerzett tapasztalatai kerültek előtérbe.

---

ki. Claude Lévi-Strauss történelemben és történelmen kívül élő, emlékező és nem emlékező népeket különített el (Cl. Lévi-Strauss 1991/1952). Fernand Braudel a kulturális tapasztalatok hosszú idejét, *longue durée*-jét mutatta ki. A longue durée mellett a konjunktúrák középtávú, az események rövid tartamú idejét határozta meg (F. Braudel 1972/1958). François Hartog a „történetiség rendjeit", a historia magistrát, a prezentizmust és a futurizmust különítette el (F. Hartog 2006/2003).

[19] A „nagy események", a korszakfordulók, korszakhatárok kijelölése a múlt jelenben történő megkonstruálása, a múlt mássága megértésére tett erőfeszítés. A kérdés felvetése: Kulcsár-Szabó Z. 2000.

Egy kor történetei hasonlítanak egymáshoz – régi megállapítása ez a narratológiának. A történetek ugyanarra a *narratív struktúrára, modellre, sémára* vezethetők vissza. Jeleazar Mojszejevics Meletyinszkij az archaikus teremtésmítoszok narratív struktúráját vonta el. Eszerint a teremtő (az ég, egy ősszülő, isten, az ikrek, egy állat) egy cselekvés elvégzésével (nemzés, szülés, megnevezés, előhívás, átköltöztetés, átváltozás) végső állapotba juttat el egy tárgyat (víz, állat, növény, ember). A kerettörténet a nemlétezés és a létezés, a természet és a kultúra közötti mediálás (J. M. Meletyinszkij 1985/1976: 248–254). Az indoeurópai eposzok hőse (az istenek által támogatott hős, az istenek és a démonok között álló varázsló, az istenek és az emberek között álló király) a mágikus, a vallási és a jogi függetlenséget, védelmet teremti meg (G. Dumézil 1971). Vlagyimir Jakovlevics Propp értelmezésében a varázsmese a hiány, a kár elszenvedése és a hiányzó javak visszsza- vagy megszerzésének alapsémáját követi. Tzvetan Todorov szerint a Dekameron történetei a középkori város narratívumai. Alapsémájuk a vágy és a büntetéstől való félelem dialektikája (T. Todorov 1969).

Az egy korra jellemző narratív sémák produktív természetű modellek, generatív-transzformációs rendszerek. A V. J. Propp által azonosított modell a javak elosztásáról, a hatalomnak a fiatalok általi átvételéről szóló újabb és újabb történetek alapjául szolgált. Benjamin N. Colby szerint az ismétlődő mintákból egy „küszöb alatti mintakiemelés" révén jön létre a séma, amely egyúttal a szövegek megértésének, valamint az egyéni és társas viselkedés irányítója lesz (B. N. Colby 1966, idézi Pléh Cs. 1986: 13).

Ugyanilyen fontos azt is tudni, egy korszak hogyan viszonyul korábbi korok történeteihez. Őrzi, népszerűsíti, tiszteli, vagy pedig felejtésre ítéli, üldözi őket.

A korszaktudat a narratív viselkedés különböző szintjein és formáiban fejeződik ki: a történetek szövegbázisában, a narratív sémák alkalmazásának gyakoriságában, a korábbi korokkal, az örökölt és a kortárs történetekkel szembeni attitűdökben, a történetek interpretációjában, a történtekhez kapcsolt beleértési tartományokban. A történetmondás hagyományos szüzsék és narratívumok felidézése révén folyamatosan jelenvalóvá, felejthetetlenné teszi a múltat, kontraprezentikus hatást fejt ki.[20] Ez megvalósul mind a mindennapi történetmondás, mind a kutatás, a tudomány és a média kánonteremtő gyakorlatában. Ugyanakkor a múlt történeteinek szelekciója és átigazítása a hagyománynak a jelen értékrendje szerinti értelmezését és értékelését valósítja meg.

Olvasmány

1. Az 1980-as években Románia elkezdte külföldi adósságainak termények általi likvidálását. Ennek következtében a romániai piac hazai termékek és import nélkül maradt. Az országban a nincstelenség ideje következett. A boltokból eltűntek az alapvető szükségleti cikkek (élelmezési, tisztálkodási, élvezeti cikkek, gyógyszerek). Ritkán, hosszas sorbanállással, feketepiacon lehetett beszerezni a kétes eredetű és minőségű árukat. Az informális diskurzusban, ismerősök, barátok körében ekkor virágzott fel a képtelen történetek és

[20] A múlt és a jelen hagyományban való összetartozását és ellentétbe kerülését Jan Assmann Gerd Theißen *kontraprezentikus emlékezés,* valamint Mario Erdheim *anakron struktúrák* fogalmával nevezi meg (J. Assmann 1999: 24).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

a híreszlelések gazdag repertoárja. Előadásuk egyidőben ellensúlyozta a nyomor miatti kétségbeesést, hangot adott a kétes minőségű árucikkektől való viszolygásnak, az országban uralkodó állapotokkal, a korrupcióval szembeni magatartásnak. Néhány, ebben az időben Tordán és környékén lejegyzett történet szüzséjét foglaljuk össze. Zárójelben a történet lejegyzésének éve szerepel.

Kolozsvárt kisiskolás gyerekek tűntek el nyomtalanul. Ismeretlen személyek titokzatos helyre csalogatták, lemészárolták őket és szappant főztek belőlük. Egy alkalommal egy iskolából kijövő gyereket egy férfi arra kért, hogy jelentős összeg ellenében megadott címen levelet kézbesítsen. A gyerek értesítette szüleit, akik rendőrökkel kísérték a kijelölt helyre. A gyereket kísérői előre engedték, majd néhány perc múlva ők is behatoltak a házba. Ám már késő volt. Az előszobában süllyesztő volt, az a gyereket elnyelte és feldarabolta. (1982 ősze) Az utcán napraforgómagot árusító cigányasszonyokat tartóztattak le. Só hiányában a magot vizeletükkel ízesítették. (1985 májusa) A Feleken (Kolozsvár közelében) működő rendőrőrsön rendszeresen megállították a személygépkocsikat, ellenőrizték a csomagtartó tartalmát. Egy mészárost a téli ünnepek táján lepleztek le: a kolozsvári hullaházból szerzett belet szállított, amit kolbász töltésénél használt fel. (1985) 1984-ben letartóztattak három vajgyári munkásnőt. A tejben fürödtek, hogy bőrük selymes legyen. (1985 májusa)

2. 1985-ben Romániában a törvénykezés szigorúan betiltotta a terhesség megszakítását. A megelőző óvszerek és tabletták hiányában a teherbe esett nők csúszópénzt fizettek, hogy megszabaduljanak állapotuktól. A nőgyógyászok a nincstelenség korszaka híreszteléseinek gyakori szereplőivé váltak.

Egy nőgyógyász bútort vásárolt. Mikor a szekrényt felvitték lakásába, s az egyik szekrény bicegett, a zsebéből egy köteg pénzt vett elő, összehajtogatta és betömte a tátongó rést. (1985) Egy kolozsvári nőgyógyász egy pohár konyakra hívta meg kollégáját. – Ide? – Nem, itt mindenki ismer. – Repülőre ültek, Bukarestbe repültek, az ital elfogyasztása után visszatértek a munkába. (1985 márciusa)[21]

3. Az alábbiakban egyazon témát megjelenítő két történet pályafutását mutatjuk be.

A trianoni döntést követően Aranyosszéken több alkalommal sor került a magyar lakosság megfélemlítésére. 1933. május 28-án, vasárnap Tordán antirevizionista tüntetés zajlott. Ennek végeztével a Torda–Abrudbánya vasútvonalon hazautazó 200 főnyi móc férfi 14 órakor ismeretlen felbujtó hatására kiszállt a sinfalvi vonatállomáson, házakat dúlt fel, embereket és állatokat bántalmazott. 18 lakást zúztak össze, a támadásnak egy halálos áldozata volt. A törvény nem szolgáltatott igazságot. Egyetlen magyar újságírót ítélt fogházra, az esemény sajtóban való bemutatása miatt. Az esemény „rombolás" néven maradt meg a lakosok emlékezetében. A másik tragikus eseményre 1934 karácsonyán került sor, Harasztoson. Az amatőr színjátszók előadására és a táncra a faluból és a környékről összegyűlt magyar fiatalokat a román lakosság megtámadta. A dulakodásnak két román személy lett az áldozata. Az esetet követően a törvénykezés a környék magyar fiataljait ítélte börtönbüntetésre és munkaszolgálatra. Az eset „véres karácsony" néven vált emlékezetessé.

Mindkét eset élénken élt Aranyosszék magyar lakosságának emlékezetében, a kisebbségi sors példázatként. A két világháború közötti korszakban, majd a népi hatalom és a szocializmus korában, 1989-ig azonban mindössze férfiak körében, családi és baráti, bizalmas beszélgetéseken lehetett felemlegetni az eseményeket.

A trianoni döntést követő helyzetben a kisebbségi ideológiát a transzszilvanizmus fogalmazta meg. A transzszilvanizmus ideológiai motívumai között szerepelt a többségi nemzettel való békés együttélés, a szülőföldön való maradás, a hagyományok, az identitás, a méltóság megőrzése. Több író is kísérletet tett a transzszilván ideológia művészi megjelenítésére. Kacsó Sándor 1927-ben írta meg a *Vakvágányon* című regényét, amely előbb a *Brassói Lapok* hasábjain, majd a 1930-ban kötet formájában látott napvilágot. A kor kritikusai szerint a regény művészi kidolgozása messze elmarad ideológiai értékei mögött. A történet szerint egy Nyárád vidéki fiatalember népét értelmiségiként szeretné szolgálni. Döntését azonban mindkét oldalon elítélik. A csupán román képzési nyelvű kolozsvári egyetemen tanárai és kollégái betolakodóként viszonyulnak hozzá, falusfelei pedig árulónak bélyegzik. Hányattatások és vívódások után találja meg lelki békéjét, a havasi munkatelepen, a libánfalvi parasztokkal együtt végzett munkában. A kritika a békés együttélés modelljeként kanonizálta a regényt. 1957-ben újabb kiadása, 1970-ben román fordítása jelent meg, az 1970–80-as években a középiskolai irodalmi tananyag kötelező részévé vált. 1990 után a regény kikerült az oktatási anyagból. A helyzet iróniája, hogy 1990 márciusában a marosvásárhelyi, a magyar nyelvű egyete-

[21] A történetek és értelmezésük: Keszeg V. 1991c. A téma áttekintése és összefoglalása: Nagy I. 2007.

mi oktatás kérelmezése miatt kialakult véres interetnikus összecsapásban Kacsó Sándor regényének békés hősei, a libánfalvi lakosok vállaltak vezető szerepet.[22]

3. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának kutatócsoportja a kora újkori történetmondás feltárását kezdeményezte. A kor narratív reprezentációi a nemzeti történelmet értelmezik, az „énség" reprezentációi, a középkori epika hagyományaival szerelmi történeteket verselnek meg (Gábor Cs. szerk. 2005).

Történetek és társadalom

Kié a történet? A történet azé, aki ismeri. Azé, aki megalkotja, aki elmondja, aki felhasználja. Akinek jogában áll elmondani, akinek el kell mondania. Azé, aki meghallgatja, aki összegyűjti, aki megfejti jelentését. Akiről szól. Egy társadalomé, egy korszaké.

A kérdés retorikai természetűnek látszik. De csupán mindaddig, amíg általánosságban számolunk vele. A történetek valójában repertoárokba szerveződnek. Történeteket ismer, alkot, előad egy egyén, egy család, a szomszédság, a lakóközösség, a baráti kör, a munkahelyi közösség, egy vallási csoport, egy település lakossága, egy korosztály, egy szociokulturális csoport. Tulajdonjog, társadalmi szerep, a társadalmi együttélés határozza meg, ki alkotja/alkothatja meg, kinek kell előadnia/ki adhatja elő, kiről lehet/kell történetet mondani, kinek kell meghallgatnia/ki hallgathatja meg, kinek kell megőriznie. Az egyén a történetek ismerőjeként, előadójaként, hallgatójaként, értelmezőjeként vagy szereplőjeként vesz részt a történetmondásban, azaz beépül a narratív tevékenységben létrejövő kapcsolatrendszerbe. A narratológia a jelenséget a *beágyazottság* fogalmával nevezi meg.[23]

A 20. századi etnológiai irodalomban a közösség új formáinak meghatározására került sor.

A *beszélőközösség* fogalmat a beszélés néprajzának megalapozója, Dell Hymes használta. Értelmezésében a beszélőközösség tagjai ismerik és használják a nyelv és a nyelvhasználat szabályait, s ezen túl ugyanannak a beszédhálózatnak a tagjai, ugyanazon beszédhelyzetekben és beszédeseményekben vesznek részt. Ezeknek az ismereteknek és habitusoknak a birtokában a beszélőközösség tagjai közötti kommunikáció esemény jellegű (D. Hymes 1997: 475–480). A beszélőközösség beszédesemények által és keretében épül ki és működik. A beszédesemények alapját a kapcsolattartás és az egyetértés rutinjai és habitusai képezik. A beszédesemény feszültségeket termel és vezet le, megteremti az információk közösségen belüli kiegyenlítődését, az egyének szocializálódását és marginalizálását, a belső véleménykülönbségeket csökkenti.

---

[22] A két történet értelmezése: Keszeg V. 2002: 257–309.

[23] A *beágyazottság* gazdaságszociológiai fogalom. Megalkotója Mark Granovetter. Az 1985-ben megfogalmazott elmélet szerint a gazdasági tevékenység alapját a személyes kapcsolatok képezik, ezek révén az egyén a társadalomba *ágyazódik be* (M. Granovetter 1994). Pászka Imre a történetek társadalmi beágyazottságát mutatja ki, a társadalmi *beágyazottságot* az emlékezés kollektív jellegéből, a társadalomnak az emlékezésre kiterjesztett ellenőrző gyakorlatából, továbbá a narratív történetformák térbe és időbe, valamint kontextusba illeszkedéséből vezeti le (Pászka I. 2007: 271–319).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A kommunikációs kapcsolatok mellett a beszélőközösség kialakulását és működését a beszédhelyzetek, beszédalkalmak tartják fenn. A magyar (és európai) folklorisztika a beszédhelyzeteket és beszédalkalmakat, valamint az ezekhez kapcsolódó beszédmódokat különböző paradigmákban írta le. A szokáskutatás a rítusok struktúráját és funkcióját vizsgálta, s ebben a keretben helyezte el a különböző szövegtípusokat. A rendelkezésünkre álló gazdag irodalomból mindössze néhány példát emelünk ki. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatának 5. kötetében Sebestyén Gyula a regösénekek gyűjteményét jelentette meg, ezt követően készítette el a regösénekek előadása rituális keretének leírását (Sebestyén Gy. 1902, 1902a). Dömötör Tekla *A népszokások költészete* című művében szokásmodellekbe helyezte bele a rítusszövegeket. A bemutatott beszédhelyzetek a Lucanapi, a karácsonyi és az újesztendei köszöntés, a húsvéti és pünkösdi ünnepköszöntés, a szentiváni tűzugrás, a tavaszi esővarázslás (Dömötör T. 1983). A *Játék és maszk* című monográfiában Ujváry Zoltán a téli együttléti alkalmak, a farsang tréfás-játékos rítusait és szövegeit gyűjtötte össze és rendszerezte (Ujváry Z. 1983, 1988). Erdélyi Zsuzsanna az archaikus imák, Pócs Éva a ráolvasó szövegek típusait és kontextusait foglalta össze (Erdélyi Zs. 1976, Pócs É. 1985–1986).

A beszélés etnográfiájának szempontjait több elemzés érvényesítette. Biró A. Zoltán a székelyföldi tréfás nyelvi eseményeknek a társadalmi kohéziót alakító és a személyes identitást megerősítő szerepét elemezte (Biró A. Z. 1997). Oláh Sándor a homoródalmási temetési rituális beszéd szereposztását, beszédmódját és szövegtípusait tekintette át (Oláh S. 1996). Keszeg Vilmos vállalkozott az átmeneti rítusok és a kalendárium napjai specifikus beszédmódjainak és -habitusainak összegyűjtésére és rendszerezésére (Keszeg V. 2004). E munkák a szövegmondás mögött húzódó kommunikációs kompetencia meglétét, a rituális beszéd társadalmi funkcióját hangsúlyozták. A figyelmet a beszélési szabályokat betartó, a narratív habitusokat gyakorló közösségre irányították.

A 20. század során történt meg az *emlékezőközösség* mint társadalmi, szubkulturális csoport meghatározása. A fogalom olyan közösségeket nevez meg, amelyek azonos emlékezeti motívumokat, tartalmakat tartanak számon, ezekhez azonos értelmezéseket kapcsolnak, s az emlékezést azonos társadalmi keretben, azonos vagy hasonló emlékezési habitusok és rítusok formájában gyakorolják. Az emlékező társadalmat Jan Assmann a következőképpen határozta meg: „Az emlékezés kultúrája [...] társadalmi kötelezettségek betartása körül forog: az emlékezés kultúrája a csoport ügye. Középpontjában a következő kérdés áll: »Mit nem szabad elfelejtenünk?« Minden csoportnak megvan – többé-kevésbé explicit formában és többé-kevésbé központi helyzetben – a maga hasonló kérdése." (J. Assmann 1999: 30.) A szerző a kérdést a szervezett emlékezés 18. századi kialakulását nyomon követő Pierre Nora nyomán veti fel.[24] A francia munkacsoport szerint az emlékezés által a múlt visszahódítása történik meg. A különböző csoportok az emlékezés révén a maguk identitását konstruálják meg (P. Nora 1986 I.: XXIX). Az elmélet korai előzménye,

[24] A francia terminus: „collectivité-mémoire" (P. Nora 1986 I.: XVII).

Maurice Halbwachs 1925-ben megjelent munkája három emlékezőközösséget mutatott be (a család, a felekezeti közösség és az arisztokrácia). A családot olyan közösségként láttatta, amely felügyel az emlékezésre, kiigazítja a tévedéseket, állandósítja az emlékezés és a beszélés szertartásos alkalmait és helyzeteit, valamint gondoskodik az emlékek továbbadásáról és újratermeléséről. A család mint emlékezőközösség elsősorban az elődökre vonatkozó tudás, a genealógiai emlékezet fenntartásáról gondoskodik (M. Halbwachs 1925: 199–242), életvezetési és családszervezési modelleket közvetít. Felszínen tartja, szelektálja és gazdagítja a családtörténeti és a biografikus emlékezetet, a történetekhez újabb és újabb értelmezéseket kapcsol. A család tagjait beavatja a család múltjába, ráirányítja a figyelmet az elődök sorseseményeire, teljesítményeire.

A magyar néprajzi irodalom az emlékezőtársadalom kutatását szintén több paradigmában végezte. A szövegtipológia vizsgálta az emlékezetben őrzött vagy kihelyezett szövegek típusait (pl. történeti monda), a rituskutatás az emlékezeti tartalmak felidézésének rituális kereteit és módjait írta le.

A beszélő- és az emlékezőközösség működése jelentős szerepet játszott a közösségtudat, az azonos helyzetértelmezés kialakításában, a természeti, a szociális környezetre vonatkozó tudás feldolgozásában. A közösségek harmadik típusát a szakirodalom az *interpretív* (*értelmező*) *közösség* terminussal nevezi meg. A terminust Stanley Fish kezdeményezte. Értelmezésében az interpretív közösség olyan formális vagy informális társadalmi formáció, amely adott objektumokat (tények, események, tárgyak, szövegek) adott időben és kontextusban azonos módon értelmez. Stanley Fish két megjegyzést fűz a definícióhoz. Eszerint az objektumok jelentése az értelmezők konszenzusaként, konstrukciójaként jön létre, s nem feltétlenül esik egybe az objektum eredeti (pl. az objektum megalkotója által az objektumnak tulajdonított) jelentésével. Illetve, ebből kifolyólag a jelentések újabb kontextusokban újraszerveződnek, azaz változnak (S. Fish 1980). Az interpretív közösségek elméletével kapcsolatos szakmai diskurzus több jelentős megállapítást tett. Sz. Kristóf Ildikó *interpretív tőké*nek nevezi azt a közös tudást, amelyet a közösség a közösséggé válás folyamán felhalmoz és az interpretáció aktusában érvényesít (Sz. Kristóf I. 1998: 67). Problémás az interpretív közösség határainak meghúzása. A fogalom tulajdonképpen olyan individuumok összességét nevezi meg, akik csupán ugyanannak a helyzetnek, szövegnek az értelmezése idején és értelmezése által látszanak egy közösséghez tartozni, valójában az életvitelük, mentalitásuk, térbeli helyük eltérő; nem feltétlenül állnak egymással kapcsolatban, ha igen, a formáció inkább hálózatnak nevezhető.[25]

A történetmondás – akárcsak általában a kommunikáció – egy társadalmi szereprendszert aktivizál. Mind a narrátornak, mind a hallgatónak szerepei, funkciói, pozíciói, ehhez kapcsolódó jogai, kötelezettségei vannak – állapította meg egyik kutató (T. A. van Dijk 1988: 326).

---

[25] Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Elméleti Osztálya 1995-ben vitaesten járta körül a fogalmat. A fenti gondolat forrása: Kálmán C. Gy. 2001: 40.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A szerepelméletet Erving Goffmann, a chicagói szociológiai iskola képviselője alkotta meg. Értelmezésében a mindennapi élet olyan – színpadhoz hasonló – keret, amelyben az egyén folytonosan megmutatkozik. Szándéka pozitív képet kialakítani magáról, s e célból tudatosan ellenőrzi megnyilatkozásait, s a környezetében róla keringő információkat. A pozitív kép a társadalom által elfogadott értékekkel való azonosulást, azok képviseletét mutatja fel. Ez a folyamat az *idealizáció*, az *én drámai megvalósítása*, a *benyomáskeltés művészete*. A *homlokzat* az a kifejezéskészlet, amelyet az alakítás során felhasznál. A társadalmi szerep gyakran azt kívánja meg az egyéntől, hogy *megtévesztő ábrázoláshoz* folyamodjék. A megtévesztő ábrázolás stratégiái a hazugság, az elhallgatás, a hallgatóság elszigetelése az idealizált képet kompromittáló információktól. A szerepjátszás során az emberi és a társadalmi én között szakadék jön létre, s ezért a társadalmi szerep következetes alakítása erőfeszítést, önfegyelmet igényel az egyén részéről (E. Goffman 1999: 25–70). Ellenkező esetben az egyén *kiszól a szerepéből*, lerombolja a maga ideális képét (E. Goffman 1999: 137–166).

Későbbi tanulmányában a szerző a beszélői szerep realizálásának technikáit differenciálta. Ebben a tipológiában különválik a *szerző* („aki kiválasztotta azokat az érzelmeket, amelyeket kifejeznek és azokat a szavakat, amelyekbe kódolják őket"), az *animátor* (a szöveg elmondója) és a *meghatalmazó* (aki „el van kötelezve annak, amit a szavak mondanak") (E. Goffman 1979, ismerteti H. H. Clark–T. B. Carlson 1997: 164).

Az én megjelenítése bizonyos mértékben, bizonyos helyzetekben nem csupán az egyén, hanem egy *csapat* egybehangolt tevékenységének teljesítménye. A csapat tagjai együttműködnek, egymást támogatják, információt forgalmaznak, felügyelnek a homlokzati területre, érdeklődést keltenek és tanúsítanak (E. Goffman 1999: 70–91).

Raymond Boudon francia szociológus több kortársával együtt (Pierre Bourdieu, François Bourricaud) az egyén és a társadalom, az egyén és a hatalom, az egyén és az intézmények viszonyát, az egyéni érvényesülés stratégiáit vizsgálta. François Bourricaud *individualisme institutionnel*, Raymond Boudon *individualisme méthodologique* terminussal nevezi meg a társadalom által tárgyiasított egyént. Az utóbbi szerint az egyének függőségi és függetlenségi viszonyban állnak a társadalommal. Első esetben az egyén viselkedését a felöltött társadalmi szerepe határozza meg. A szerep felvétele lehet irreverzibilis esemény, máskor lehetséges a szerepből való kilépés; az egyén konfliktusos viszonyban állhat a szerepével. A szerep felvételekor az egyén társadalmi kontextusba illeszkedik be (R. Boudon 1990/1972).

A beszélés antropológiájának terminológiáját és szempontrendszerét kidolgozó Dell Hymes a kommunikációs helyzetben érvényesülő, a beszélőközösséget tagoló szerepeket 1974-ben a következőképpen csoportosította. Az üzenetet megfogalmazó személy a *beszélő* vagy a *feladó*. Előfordulhat azonban, hogy a beszélő üzenetét más személy, a *címző* továbbítja. Az üzenet által célbavett személy a *címzett*, a beszédhelyzetben azonban jelen lehetnek a *hallgatók* vagy *felvevők* vagy *közönség*. A szerepek alkalmazása a kulturális hagyományokhoz és habitusokhoz igazodik: „A csoportok feltűnő mértékben különböznek aszerint, hogy miként határozzák meg a beszédesemények

résztvevőit, különösen szembetűnő az egyes résztvevők hiányának (pl. gyermekek, cselédek), illetve egyes résztvevők jelenlétének (pl. természetfölötti szellemek) meghatározása" (D. Hymes 1997: 484).

Herbert H. Clark és Thomas B. Carlson a beszédaktusok és a beszédhelyzetek vizsgálatából vonta el 1982-ben a szerepek árnyalt tipológiáját. Kiindulópontjuk John R. Searle 1969-ben lezárt munkája és az ezt éltető *standard elmélet*, amely szerint a hallgató az üzenet címzettje. A szerzőpáros hipotézise a következő: „a beszélők nem csupán a címzettek felé hajtanak végre illokúciós aktusokat, hanem bizonyos más hallgatók felé is. Definiálunk egy hallgatótípust, ezt RÉSZTVEVŐnek nevezzük, akinek hallgatói szerepe különbözik mind a címzett, mind a meghalló szerepétől" (H. H. Clark–T. B. Carlson 1997: 123).

A *résztvevő* a beszédhelyzet egyik mellékszereplője, jelenlétével maga a beszélő is számol. A beszélő úgy továbbít üzenetet (kérés, utasítás) a címzettnek, hogy egyúttal a résztvevőket is informálja a címzettel folytatott kommunikációjáról. A beszélőnek a résztvevőkkel folytatott kommunikációja közvetett illokúciós aktus. A résztvevők szerepkörének intézményesített formái a közvélemény informálását szolgáló sajtótájékoztatók, interjúk, nyilvános levelek, akárcsak az intézményes tanúk szerepeltetése a szertartásokban (a házassági eskü tanúi, tanúk felvonultatása a törvényszéki tárgyaláson). A tévériporter tulajdonképpen azért folytat beszélgetést interjúalanyával, hogy a beszélgetés által a tévénézőket informálja. A házasságkötés szertartásos jellegét biztosítja az, hogy a polgári és egyházi szertartáson az eskető személy és az ifjú pár mellett mások is jelen vannak (H. H. Clark–T. B. Carlson 1997: 130–133).

A beszédaktusnak a beszélő, a címzett és a hallgatók mellett negyedik résztvevője is lehet, a *kihallgató*. Amennyiben a beszélő számol a kihallgató létezésével, ez utóbbi az *ismert kihallgató*. Amennyiben a beszélő nem ismeri a kihallgatót, vagy nincs tudomása létezéséről, a kihallgató *ismeretlen kihallgató* (H. H. Clark–T. B. Carlson 1997: 135).

A beszédaktus, az üzenet megtervezésében a beszélő figyelembe veszi a hallgatókat. Szerepeket rendel hozzájuk, amelyek tartalmazzák az arra vonatkozó ismereteket és feltételezéseket, hogy „mit tudnak, vélnek és feltéteznek," s ennek függvényében mit, hogyan kell, lehet, nem lehet elmondani (H. H. Clark–T. B. Carlson 1997: 133–134). A szerzők szerint ez a beszélési stratégia a *hallgatóság elrendezése*,[26] *a szereposztás*.

Olvasmány

1. A 17. századtól egyházi és polgári törvények szabályozták a végrendelkezés aktusát. Az egyik elengedhetetlen feltétel volt a végrendelet létrehozásának ünnepélyessége. 1. A végrendelkezésre városi hatósági személy, polgári személy előtt kerüljön sor. 2. A végrendelkező személyen és a hatósági személyen kívül öt tanú legyen jelen. Ha a végrendelkező személy írástudatlan, akkor egy további tanú jelenlétére is szükség van. 3. A tanúknak egészségeseknek kell lenniük (12 évnél idősebb, józan életű, látó, halló, épeszű), tisztességes állással kell rendelkeznie. 4. A végrendelkező épelméjű legyen, szándékát tudnia kell érthetően kinyilat-

[26] Több szerző (D. N. Sudnow ed. 1972, G. Psathas ed. 1979) Harold Garfinkel 1967-es munkájából származtatja a hallgatóság elrendezésének fogalmát (H. Garfinkel 1967, hivatkozza H. H. Clark–T. B. Carlson 1997: 165).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

koztatnia, ne legyen kényszerítő tényezők hatása alatt. 5. A végrendeletet pecséttel és a jelenlévők aláírásával látták el (Tárkány Szücs E. 1961: 149–150).

2. Hoppál Mihály egy település beszélőközösségként való vizsgálatát kezdeményezte. 1970-ben megjelent munkája Visonta falu formális és informális beszédkapcsolatainak hálózatát mutatta be. A kommunikációs típusok a családon (elsődleges csoport), a rokon- és szomszédságon (másodlagos csoport) belüli, a személyek közötti, majd a csoportok közötti formák. Ezt követően a szerző a kódokat és a falusi társadalom kommunikációs alkalmait tekintette át (Hoppál M. 1970).

3. A menyasszonybúcsúztató sztereotip verses történet, amely egyes szám első személyben felidézi a menyasszony ifjúkorát, szerelmének történetét. A menyasszonybúcsúztató szerzője egy népi specialista, aki vagy maga írja meg a verset, vagy egy korábbi verset aktualizál. A lakodalom keretében a történetet nem a menyasszony adja elő, hanem egy vőfély vagy a gazda. A búcsú címzettjei a menyasszony családtagjai, azonban a beszédaktus a násznép jelenlétében zajlik le.

A menyaszonybúcsúztató hatását a következő adatközlői vallomás érzékelteti: *Hát ott sírás lett, azt megállni nem tudom, fiam. Mikor tudod azt, hogy viszik, s nem tudod, hogy hova s mire, fiam, azt gondolod, nem sírnak akkor, de met… hogy mondja a közmondás, az ének azt mondja, hogy es van, „az anya a lányát magának neveli, s távolról nézi, az oldalát hogy verik”.* (Adatközlő Sólyom Margit, sz. 1920, Csíkszentsimon, gyűjtő Péter Edit. 2005.)

4. Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* regényében a következőképpen örökítette meg az énekeseknek az énekkel való azonosulását: „A nótát Kutas Feri kezdi, István öcsém folytatja harmonikaszóval. Gyümölcsoltóban nagybőgős hajlamok lakoznak; a laskanyújtót a két ujján brummogtatja. Gergely öcsém karmesteri mozdulatokkal vezényel, Jóska pedig csak a kanyarokban ereszti ki a hangját, ott hallás híján rendszerint lemarad, s a következő dallamkanyarban várakozva újra próbálkozik. Két szeme ragyog az örömtől, hogy ilyen szépen összeterelt minket az alkalom. Mikor egészen belegabalyodik a folyamatosan, lélegzetvételnyi szünet nélkül felbuzogó dallamokba, elereszti a karját, és mélázva tekint körül. Rendre mindnyájan elszakadunk tőle; nagy messzeségekbe távolodunk az ének árjain. Az ismeretlen és ismerős múltba szállunk le, ezerkilencszáz és tizennégybe, mikor a jó isten lenézett a földre, mikor Doberdónál a világháborútól az ágyúk berekedtek, és nem volt, aki a sebünket bekösse. Mikor anyám, anyám, kedves édesanyám a civil gúnyát bugyorba kötötte, ládafiába rejtette; mikor megüzentük neki, hogy nehéz a rézágyú, felszántja a földet, s ne várjon haza a harctérről: sírunkra nem borul senki.

Hallgatja Jóska öcsém a harsány danolást. A szájmozgásunkat, dacos, öklelő fejfelvetésünket figyelve motyog hangtalan, s nem érti: mi fajta varázslat kerített bennünket hatalmába.

Mert vonatok vagyunk, melyeknek az eleje fel van virágozva; zakatolunk be az állomásra, aztán a halálba és a szerelembe. […]

A csillagokat biztatjuk, hogy ragyogjanak, szépen ragyogjanak! Ragyogjanak és utat mutassanak, mert a házunkat és kedvesünket keressük! Keressük, de nem találjuk. Rámás csizmát szeretnénk viselni, és elszegődünk Tarnócára bojtárnak. Nem tudom, merre van Tarnóca. Apám sem tudja. Ezért inkább Targoncára szegődik, arról tudja legalább, micsoda. Azután hogy véget ér a bojtárkodás, kitesszük a holttestet az udvarra. Fölnézünk az égre, és fürdik a holdvilág, és felleg borul az erdőre, és eszünkbe jut, hogy legények is voltunk, és azóta is csipkés a szőlő levele. Kopogós a csizmánk, és magasan repül a daru, és alant a Nyárád vize még mindig zavaros, mi több: a fűzfa is szomorú, és bánatában télen, nyáron ki van virágozva. […]

Fúj a szél, és Kutas Feri belekapaszkodik a pohárba. Két kézzel fogja. Gergely két kézzel veri a padlót, csordultig a kedve. István öcsém belekapaszkodik a hangszerbe. Tamás Feri a feleségébe, a gyermekek az ágyterítőbe. Ők is énekelnek. Fejüket a varrottas párnákba fúrják, s éles, vadonatúj hangon kiáltják világgá, hogy esik az eső, ázik a heveder.

Már a tárgyak is hozzánk igazodnak. Cseng a pohár, a kancsó, rezeg a lámpa, dobban a padló, kopognak az öreg széklábak. Száll a gőz, verejtékezik az ablak, hátunkon is lucskosodik az ing, odakint szaporodik a hó s tüdőnkön a fekete nikotin. […]

– Ombuzon tanultam egy nótát…
– Ezt Keszüben hallottam.
– Csíkban ezt így éneklik!
– Kalotaszegen és Brassóban…
– Biharban!
– Alvincen és Felvincen…

Mi hamarább kifogyunk az árnyékvilágból, mint a nótakészletünk, ez a száraz helyen épített fegyvertár. Ki-kiröppenünk szenet fejteni a Zsil-völgyébe; vagy szolgálni, szakmát tanulni, feleséget hozni. Ha semmije sincs is a lánynak: csokornyi, ősi dallamával minden házban örömmel fogadják. »Üljön, énekeljen még!« Hozzuk a dalt az erdőből. Szamosújvár közeléből, egy-egy tűzifa közé rejtve a gyermekeknek ajándékképpen; hozzák a jégtáblákkal és elvermelik meleg napokra. Kutas Feri kiváltképpen gyűjti a dalt, mint az üres patronokat, s most íme, jól fog a kalandozásban. Kitágítja körülöttünk a teret és az időt; nyújtózkodni lehet benne. [...]

Apám énekel most. Sirályként követi anyám. Nem szemközt, hanem – mint a páros szentek – egymás mellett ülnek. Egyazon látószög rabjaiként. A szülőföldről énekelnek. »Szüleimtől, testvéreimtől, jaj, de távol estem.« Tudjuk, hogy a reggel mindannyiunkat elvisz a háztól, kit-kit a maga választotta helyre. Ők ketten itt maradnak, hogy okunk legyen mindenkor a hazatérésre. Eléneklik hát még egyszer az önéletrajzokat, a kérvényeiket, az erkölcsi igazolványaikat. Torkunkat szorongatja a két hangra írt türelem, e sajátságos mezőségi *duett*." (Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972: 130–133.)

5. A szlovákiai író, Dobos László 1976-ban született regénye, az *Egyszál ingben* a háború utáni években a nagyvárosra került, frissen épült tömbháznegyedben verbuválódott lakóközösség formálódását örökítette meg. A jelentés nélküli tereket, helyiségeket beszélgetésekkel, mulatozásokkal veszik birtokba. Az átmenetileg identitásukat vesztett szereplők a maguk, családjuk, szülőfalujuk történeteivel mutatkoznak be, válnak emlékezetessé.

6. Kiss Lajos a következőképpen írta le a siratóasszonyok szerepkörét: „Oda, ahol halott van és már kiterítették, mennek a halottnézők, a hozzátartozó rokonok, ismerősök, szomszédok és ismeretlen kiváncsiak, megnézik, milyen a halott, változott-e, szép-e, öreg vagy fiatal-e? Suttogva beszélnek vagy mondják észrevételeiket, megjegyzéseiket. A halottlátogatók különösen este jönnek össze virrasztóba. Hódmezővásárhelyen a halottat a hozzátartozók közül az asszonyok szokták elsiratni, özvegye, anyja, lánya. Aki nem tudja szépen elsiratni, arra azt mondták, hogy nem is igazán szerette életében sem. Régen szokásban volt, hogy a hozzátartozó helyett fogadott siratóasszony siratta el a halottat. Ma már kiveszett vagy igen ritka a fizetett siratóasszony. Gyermekkoromban (1885), mikor eltanultam a siratót, sohase fizetett siratóasszonyoktól hallottam, hanem az elhalt hozzátartozóitól. Azóta sokszor megfigyeltem, később valósággal vadásztam rá, hogy hallhassak ilyet, s mindig csak öregasszonyoktól hallottam, melyet bizonyos dallamra *beszélve sírtak*. A fiatalabbak közül már kevesebben tudták a 900-as évek végén is, most még kevesebben tudják, mert azt tartják, szégyen már úgy sírni. [...] Éltes asszonyok elmondásából tudom, hogy a fontosabb siratóasszonyok öregekből lettek, akik senkinek se kellettek, akik keresztül mentek mindenen. Félrevonultságban élő, széplelkű, zenét szerető volt valamennyi. Azt is mondják, hogy a legszebben siratók a szóbeli fehércselédekből kerültek ki. Legtovább fentmaradt a róm. kat. vallásúaknál, de régebben éppen úgy megvolt a reformátusoknál is. Nem maguk ajánlkoztak, hanem értük mentek és hívták őket. A sirató akkor sírt, amikor rájött a sírás és ha többen voltak a halottnézők. Aki nem tudott ríni, úgy segített magán, hogy vöröshagymát tett a keszkenőbe és azzal dörgölte a szemét, orrát, hogy könnyezzen. Legjobban siratta a halottat a temetés napján a szertartás előtt. Mikor a papot, kántort várják, meg a virrasztóban" (Kiss L. 1981/1943: 412–414).

7. A néprajzi gyűjtésekben több alkalommal megfogalmazódott a szövegismeret női és férfi repertoárok szerinti elkülönülése. 1946–1947 során Magyarországon 430 településre kiterjesztett kutatás tárta fel az 1848-as forradalommal kapcsolatos emlékezetet. A kutatási beszámolóban Dégh Linda a következőket írta: „gyűjtőink sokat panaszkodtak, hogy sok időbe telik, míg rátalálnak arra, aki valóban értékes adatokat tud mondani, legtöbbje nem emlékszik semmire, az asszonyok különösen nem. [...] Egyrészt valóban nem csodálkozhatunk azon, hogy csak az értelmesebb, politizálgató-típusú férfiak és sokbeszédű asszonyok tudnak történeti hagyományokat. Általában az a tapasztalat, hogy az asszonyok inkább személyes élményekről tudnak (a falu helyi eseményeiről, melyekről beszéltek az öregek), míg a férfiak az országos eseményeket is – nagyrészt olvasásból – ismerik" (Dégh L. 1947: 231).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Történetek és attitűdök

„Nyilvánvaló, hogy a szó az életben nem öntörvényű. A nyelven kívüli élethelyzet hívja életre, és vele mindvégig a legszorosabb kapcsolatban marad. Továbbmegyünk: a szót a legközvetlenebb módon maga az élet tölti meg tartalommal, s így nem szakítható ki belőle anélkül, hogy értelmét el ne veszítené.

Az életben elhangzó megnyilatkozásokat rendszerint efféleképp jellemezzük és értékeljük: »hazugság«, »ez igaz«, »bátran megmondta«, »ezt nem kellett volna mondani« stb.

Az összes ilyen értékelés, akármilyen kritérium – etikai, megismerési, politikai és egyéb – áll mögötte, mindig valami többet és nagyobbat foglal magában, mint amennyi a megnyilatkozás tulajdonképpeni verbális, lingvisztikai mozzanatában megjelenik: *a szóval együtt magával hozza a megnyilatkozások nyelven kívüli szituációját is*. Az efféle ítéletek és értékelések bizonyos egésznek a részei, melyben a szó közvetlenül érintkezik és megbonthatatlan egységbe olvad valamilyen életeseménnyel. Maga a szó, ha izoláltan, tisztán lingvisztikai mivoltában nézzük, természetesen nem lehet sem igaz, sem hazug, sem bátor, sem félénk."

A fenti mondatokat Mihail M. Bahtyin *A szó az életben és a költészetben* című esszéjéből másoltuk ki (M. M. Bahtyin 1985/1975: 16–17). Azért, mert mi magunk is úgy véljük, hogy a történet jelentése és szerepe nem vezethető le csupán a történet – mint megnyilatkozás – szöveg voltából.

A szociálpszichológia *attitűd*nek nevezi az embernek a környezettel szembeni elemi beállítódásait, a környezethez való viszonyulás elemi szintjét. Az attitűdöket az ember a mindennapi életben sajátítja el, alakítja ki. Az attitűdök lehetővé teszik a környezetben való tájékozódást, valamint a környezethez való alkalmazkodást, ezért az életpálya során az attitűdök átértékelődnek, változnak, újraszerveződnek. Az attitűdök szabályozzák az embernek a környezetéhez való érzelmi viszonyulását (Csepeli Gy. 1997: 38–45).

A történettel kapcsolatosan kétszer beszélhetünk attitűdökről. Egyrészt, az attitűdök a történetekkel szembeni befogadói és értelmezői habitusok és viszonyulások. Az attitűdök hátterében az egyének és a csoportok esztétikai, világnézeti és pragmatikai értékei, a történetekről szerzett tapasztalatok, átvett hagyományok és előítéletek húzódnak. Másrészt, a történetek a környezettel szembeni attitűdök, a környezethez való viszonyulás eszközei és formái.

A korszakváltás, az ezzel együttjáró értékrendváltás kihat a történetek megítélésére, használatára. A történetmondásban új szüzsék, epikus fordulatok uralkodnak el, mások népszerűtlenné válnak. Koronként átrendeződnek a történetek, megváltozik a történetekhez való viszonyulás. A realitás elemeinek a narratívumokban való eluralkodását látva, Hermann Bausinger írja *A hétköznapi elbeszélések szerkezetei* című tanulmányában: „A »kultúrtörténeti helyzet« megváltoztatja az emberek 'valóságát' és egy új szellemi magatartást hoz létre. A tényleges felé való fordulás egy ilyen átfogó szellemi *tartás* [...]. Ha a megszilárdult hagyományos elbeszélésformákból és az azokat megalapozó szellemi tevékenységekből indulunk ki, napjaink hétköznapi elbeszéléséhez közelebb

kellene kerülnünk." (H. Bausinger 1982: 22.) Robert de Beaugrand és Benjamin N. Colby az *érdekes narratívum*ot úgy határozza meg, hogy az túlszárnyalja a befogadói elvárást: „Olyan világot hív életre, amelyben a kiindulási állapotot a cél állapotba változtató cselekedet vagy esemény nem olyan nyilvánvaló, hogy valószínűleg megtörténjék a dolgok szokásos menete mellett." (R. de Beaugrand–B. N. Colby 1988/1979: 342.) Azaz, az érdekes történet többé vagy kevésbé, de mindenképpen eltér a mindennapi élet eseményeitől. A történet „érdekes"[27] volta eredhet a narrátori perspektívából, a szereplőnek tulajdonított tervekből és állapotokból, a „megpróbáltatásokból és diadalokból",[28] a problémamegoldásból.

Attitűdváltást eredményez, ha az ember által képviselt és az életben érvényesülő értékrend ellentmondásba kerül. A dichotómiát a szociálpszichológia a kognitív disszonancia fogalmával nevezi meg. Az elméletet Leon Festinger amerikai pszichológus fogalmazta meg 1957-ben (L. Festinger 1957). A történetek képesek arra, hogy a disszonanciát megjelenítsék, ugyanakkor a kognitív disszonancia kihat a történetek státusára, megítélésére. A kognitív disszonancia az egyik oka a történetek és a történetek népszerűsége változásának. Lutz Röhrich a történetek változásának a következő formáit azonosította. 1. A történet társadalmi változáson megy át, egy másik társadalmi csoport repertoárjába kerül át (marginalizálódik vagy kanonizálódik). 2. Megváltozik a történet „elhivésének foka" (Wandel der glaubenmässigen Auffasung). 3. A történelmi narratívum elveszíti külső referenciáját, fikcióvá minősül át. 4. A történet funkciót cserél. 5. A történet a folklórból bekerül a szépirodalomba. 6. A történet töredékessé válik. 7. A történet új változatban születik újjá (L. Röhrich 1974).

A történetekkel szembeni lehetséges attitűdök a következők: 1. kanonikus történetek, 2. népszerű, divatos történetek (a korszak divatos történetei, a kasszasikert hozó filmek, a bestsellerek, az új viccek), 3. a hagyomány történetei, 4. irreleváns történetek, 5. alternatív történetek (politikai viccek a kommunizmus időszakában), 6. elhallgatott történetek, 7. elhallgattatott, elfojtott történetek, 8. elfelejtett történetek.

Olvasmány

1. A halottsiratás, a halott emléke felemlegetésének megítélése a 20. század közepén, a falusi társadalom horizontjának elmozdulásakor ellentmondásossá volt. A kolozsi parasztasszony, György Zsuzsa következőképpen számolt be férje temetéséről: *Eljött az utolsó nap is. Igen megtelt a ház néppel. Annyi volt már a virágkoszorú, hogy egy szekér nem is bírta elvinni. Eljött a temetés órája is. Akkor igen megnézik az embert, hogy sír-e vagy nem. Én már teljesen meg voltam dermedve a fájdalomtól, már könnyeim se voltak. Ezt is felhozták reám: „Né, még csak nem is sirassa!" Meg aztán, amikor a koporsó fedelét rátették, már nem bírtam, felordítottam: „Jaj, ne vigyék el! Jaj, ne vegyék el tőlem!" S úgy estem le, mint egy zsák. Jóska, a nagyobbik fiam, felkapott az ölébe, s kivitt."* (György Zsuzsa: *Egy küzdelmes élet. Egy parasztasszony vallomása*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1997: 150.)

---

[27] Az elvárások megsértésének elvét Pléh Csaba emlékezési alakzatként említi (Pléh Cs. 1986).

[28] A szerzők J. Mechan 1977-ben megjelent tanulmányának gondolatát idézik (R. de Beaugrand–B. N. Colby 1988: 346).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

2. A *verses halottbúcsúztató* a halott temetési szertartás keretében történő elbúcsúztatását az egyház kiiktatta a temetési szertartás keretéből. A rendelkezés a család elégedetlenségét váltotta ki. Az előállt helyzetben különböző megoldások születtek (Nagy Ö. 1992: 57–58).

3. A népmeséket kereső Nagy Olga örökítette meg, hogyan tapasztalta meg a fantasztikus történetek visszaszorulását, az igaztörténetek felértékelődését. *A magnetofonnal a kezemben kimentem újra felvenni Győri Klára és persze mások tündérmeséit. 1958-at írtunk akkor. Én mint újdonsült, hivatásos kutató, telve a szép tudományos ismeretekkel, természetesen csak a tündérmesét tartottam gyűjtésre érdemesnek. Kali néni tündérmese-anyaga azonban hamar kiapadt. Már bemondta összes tipologizálható tréfáit is, de aztán elfogyott a szusz.* [...] *Én közben mind a tündérmesékért gyomroztam, kínoztam.* [...] *Kali néni azonban – szerencsére – nem hagyta magát. Újból és újból előhozakodott egy-egy ilyen történettel, melyeket én aztán taktikából és udvariasságból felvettem.*

De hát én is makacs vagyok.

– Na, ez megvolt. Ez is érdekes. De hát Kali néni, ha még eszébe jutna vaj egy mese, amit az apjától hallott. Mert ugye ezeket tőle tanulta?

– Nem – mondta –, hogy őszinte legyek, már nem is tudom, kitől hallottam. Tudja, tanárnő, az ilyeneket nagyon beszélik a faluban, mert hát meg is történtek, ezek...

S mivel észrevette rajtam, hogy nem vagyok elragadtatva „gyanús" történeteitől, kissé megsértődve kijelentette:

– Tanárnő kérem, mi a fonóban ezeket beszéljük! (Nagy O. 1995: 151–152.)

3. A betyárok a későfeudalizmus magyar társadalmának ambivalens kategóriája voltak. A betyárvilág a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságküzdelmek elbukása után kezdődött. Szenvedő alanyai a társadalomból kirekedt, földönfutóvá vált jobbágyok, katonák. A hatóságok ettől kezdődően 150 éven keresztül hatalmas erőfeszítéssel igyekeztek megfékezni garázdálkodásukat. Leromboltatták a csárdákat, ahol a betyárok menedéket találtak, akasztófákat állíttattak az utak szélére, a pandúrok rendszeresen bejárták a pusztákat, hogy a szökött katonákat, jobbágyokat összegyűjtsék. A helyzet a feudális kereteken belül megoldhatatlannak bizonyult.

A magyar népköltészetben ebben a korszakban alakult ki és virágzott fel a betyárballada, amely a vármegyei hatóságok által bűnözőknek nyilvánított betyárokkal szemben (Sobri Jóska, Savanyú Jóska, Patkó Pista (Bandi), Vidrócki, Zöld Marci, Bogár Imre, Angyal Bandi, Rózsa Sándor) más attitűdöt jelenített meg. A betyárballadák úri hintókat, postakocsikat megtámadó, állatcsordákat elhajtó szereplője rokonszenvvel megrajzolt lázadó, igazságot szolgáltató népi hős.

A betyáréletről és -folklórról Küllős Imola írt összefoglaló munkát (Küllős I. 1988a).

Történetek és jelentések

A jelentések elmélete a 19–20. század fordulójától, s fokozottan a 20. század közepétől több tudományterület (különösen a nyelvészet, filozófia és antropológia) érintkezési pontja lett. Friedrich Ludwig Gottlob Frege 1892-ben megjelent *Jelentés és jelölet* című nyelvfilozófiai munkája alapozta meg a jel–„jelölet"–jelentés összefüggéseit. Bertrand Russell analitikus filozófus és szociológus 1940-ben írt könyvet a „jelentés és az igazság" viszonyáról. Noam Chomsky, a generatív nyelvészet megalkotója a jelentések szervezésének, megjelenítésének szabályait, a nyelvi kompetencia működését írta le az 1950–1960-as években. Charles Sanders Peirce a jelek tudományának, s ezen belül a jelhasználat elméletének meglapozója.

H. Paul Grice 1957-ben közzétett tanulmányában különválasztotta a *természetes* és a *nem természetes jelentést*. A szerzőnek a természetes jelentésre adott példamondata: *x azt jelenti, hogy p*. A nem természetes jelentés az *A azt akarja kifejezésre juttatni x útján, hogy...* típusú kijelentésekre jellemző (H. P. Grice 1997: 188–189).

H. Paul Grice utóbbi példamondatából kiindulva, a nyelvi elemek használatával és elrendezésével generált szemantikai és stilisztikai-poétikai jelentések mellett a narratív szövegek előadásához és értelmezéséhez kapcsolódó aktuális jelentésekre térünk ki. Ezek a jelentések a narratív diskurzus során esetlegesen vagy konszenzus alapján termelődő társadalmi jelentések.

A szövegekhez társuló jelentések egy csoportját H. Paul Grice *társalgási implikatúrának* nevezte. A szövegbe esetlegesen beleértett jelentés annak a társalgási alapszabálynak a hibás működéséből ered, amely szerint „legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amilyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben éppen részt veszel" (H. P. Grice 1997a: 216). A társalgás során a szöveghez a beszélő által neki tulajdonított jelentések mellett további jelentések társulnak. Ezek a jelentések az együttműködés hiányosságából, a kijelentések értelmezéséhez szükséges információk valamelyik feltételének sérüléséből (mennyiség, minőség, relevancia, modor) születnek. Következésképpen, a társalgási implikatúra a beszéd nem szándékolt jelentése. Nem tartozik bele a kifejezés konvencionális erejébe. Nem az hordozza, amit mondanak, hanem az, ahogyan mondják. Nem lehetetlen, hogy az implikatúra konvencionalizálódjék (H. P. Grice 1997a: 227).

A társalgási implikatúra származhat a nyelvi megnyilatkozást követő gesztusokból, mimikából, paralingvisztikai elemekből. Az említett tényezők a narratív valóság és a kommunikációs helyzet között mediálnak. „Az intonáció mindig a verbális és a nemverbális, a kimondott és a kimondatlan határán mozog" – írja Mihail M. Bahtyin (M. M. Bahtyin 1985: 24).

A szöveg jelentésének egy másik tartománya társadalmi konszenzus alapján társul hozzá. A jelentésnek ezt a típusát Mihail M. Bahtyin a szöveg *beleértési tartomány*ának nevezi, amely a beszédhelyzet, s az ezen belül elhangzó szöveg a beszélők általi azonos értelmezésén alapszik. A szerző szerint „a beszédhelyzet behatol magába a megnyilatkozásba, és jelentésállományának nélkülözhetetlen alkotórészévé válik" (M. M. Bahtyin 1985: 20). A szövegbe beleértett jelentések közösségi jellegűek: „ez az alapjaiban mélyen szociális beleértés a legteljesebb mértékben objektív: elvégre nem egyéb, mint a *világnak* a beszélők tudatában tükröződő *anyagi egysége* [...], valamint a *reális életfeltételeknek a megítélés közösségét létrehívó egysége*: a beszélő felek egy családhoz, egy szakmához, egy osztályhoz, valamilyen egyéb társadalmi csoporthoz, s végül, egy korszakhoz tartozása" (M. M. Bahtyin 1985: 21). „Megvan a maga »beleértési tartománya« a családnak, a nemnek, a nemzetnek, az osztálynak, a napnak, az évnek, a korszaknak," s minél konkrétabb a közös környezet, a konvencionális jelentés annál egyértelműbb (M. M. Bahtyin 1985: 22).

A narráció funkciói

Miért van szüksége az embernek a történetekre? Miért olyan szükséges az, hogy történeteink legyenek, tudjunk történeteket értelmezni, felidézni, megalkotni? „A történeteket nem laboratóriumban, hanem társadalmi helyzetek kommunikációs kontextusaiban mondjuk el. Történeteket azért mondunk és hallgatunk, mert benyomást akarunk kelteni,

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

mert szórakozni akarunk, mert jól érezzük magunkat, vagy más, pragmatikus következtetéseket vontunk le a történetből (tanácsként, ijesztésként stb. elmondott történet)" – írta Teun A. van Dijk (T. A. van Dijk 1988: 326). Paul Ricoeur *Temps et récit* című művére hivatkozva Bíró Béla a következőképpen összegzi a történetek szerepét: „A szöveg folytonosan közvetít az ember és világa, ember és ember, az ember és önmaga közt. Ez a három közvetítés a szöveg három eltérő funkcióját definiálja: a *referenciális* funkciót, a *kommunikatív* funkciót és az *önmegértő* funkciót" (Bíró B. 2004: 14).

1. Jurij V. Lotman fejtette ki, hogy az epikus szöveg **a kulturális információ szervezésének és megőrzésének módja** (J. V. Lotman 1974: 54–55). A megállapításban valójában két gondolat húzódik meg.

A narratív szöveg, a történet az események, a helyzetek értelmezésének, interpretációk, ítéletek, ideák eseményekhez való hozzárendelésének, az idea, a beszélői szándék explicitté alakításának kerete, sémája és eszköze. Az idea, az ítélet, az interpretáció megjelenítésének eszközei a szüzsé megválasztása, a szüzsének a szereplők cselekedete általi megjelenítése, a bonyodalom megoldása.

Több narratológus hangsúlyozza a megfigyelt esemény tapasztalat számára hozzáférhetetlen epizódjainak a történetben, a narrációban való kiegészítését, a hiányzó logikai láncszemekkel való kikerekítését, az olvashatóság elvárásához való igazodást (J. M. Adam 1994/1984: 10–11). A történetnek elképzelt ideákhoz, fikciókhoz, élettörténet esetében a cselekvés során követett ideális szándékokhoz való közelítése a 20. század első felétől ismert. Megfogalmazója Hans Vaihinger filozófus (1911-ben), valamint követője, Alfred Adler (1927-ben és 1930-ban) (ismerteti D. P. McAdams 2001: 166).

A pszichológus Jerome Bruner a történetben és a történetmondásban a jelentéstulajdonítás szándékát követi nyomon. Ilyen alapon két gondolkodásformát határol körül. A paradigmatikus vagy logikai-tudományos gondolkodás formális, matematikai rendszer ideálját követi. A narratív mód a mindennapi élet eseményeiről készített beszámolókba helyezi bele a jelentést. A történet tehát a konkrét és személyes tapasztalatokkal, a cselekvésekkel és az eseményekkel kapcsolódik össze (J. Bruner 2001: 28–29).

A narratív szöveg, a történet a tudás őrzésének, átadásának eszköze. A mitológia, a történelem, az Újszövetség olyan tudásrendszerek, amelyeket az epikus keret fog össze. Az epikus forma mnemotechnikai eszköz, amely információkat, összefüggéseket tesz memorizálhatóvá. A keresztény tanítások, a történelmi tapasztalatok helyzetekhez, eseményekhez, helyszínekhez és személyekhez (szereplőkhöz) kapcsolódnak. „Bármely igazságnak egy konkrét esemény, személy vagy helyszín alakját kell öltenie, hogy gyökeret verjen a csoport emlékezetében " – írta 1941-ben megjelent könyvében Maurice Halbwachs.[29] Az emlékezést biztosító eljárásokat Maurice Halbwachs az *emlékezés képei*nek, Jan Assmann az *emlékezés alakzatai*nak nevezte. Közöttük szerepelnek a terek (helyszínek)

[29] Maurice Halbwachs gondolatát idézi: J. Assmann 1999: 38.

és az időpontok (J. Assmann 1999: 38–39). Az implicit (nem tudatos) emlékezéssel szemben az explicit emlékezés az emlékeket sémákba rendezi, amelyek lehetnek a mindenki számára rendelkezésre álló szabályok és szövegek, valamint a személyes tapasztalatok és élmények (A. Baddeley 2001).

A halottakról készített biografikus történetek (sírfelirat, halottbúcsúztató) a halott emlékét hivatottak megőrizni.

Az egy helyzetben való viselkedés optimális, előírt rendjét a forgatókönyvek mint kerettörténetek tartalmazzák. A forgatókönyv megtanulhatóvá teszi az adekvát viselkedést, megkönnyíti az eseményre való emlékezést, annak felidézését. Robert P. Abelson és Roger C. Schank immár klasszikus megállapítását – több szerző nyomán – Pléh Csaba azzal egészíti ki, hogy a forgatókönyv reprodukálása nem képes élményt nyújtani, a tőle való eltérés azonban emlékezetes marad. A hozzáadások és a torzítások az események narratív megszerkesztése során jelennek meg. Különösen olyan esetben, amikor a megjelenített esemény belső összefüggései nem evidensek. A magabiztos, saját értékrenddel rendelkező mesélő szintén hajlamos az esemény megkonstruálására (Pléh Cs. 1986: 32, 129, 190).

Olvasmány

A folklorisztika a történetet lezárt entitásként kezeli. A *variálás*, *variáns* terminussal a történetek új információval való kiegészítését, a *helyreállítás* terminussal pedig az eredeti állapothoz való visszatérést nevezi meg. A variálás ebben az értelmezésben „romboló folyamat," „alkotó folyamat" vagy a vonzat, „affintás jelensége" (Ortutay Gy. 1981: 32).

2. A történetet mondó ember **cselekvést hajt végre**.

A beszédaktus-elméletet megalapozó John Langshaw Austin bizonyította, hogy a kommunikáció nem csupán jelentéseket forgalmaz, nem csupán megállapít és kifejez, hanem cselekvést is végrehajt. A performatív mondatnak, megnyilatkozásnak nevezett megnyilatkozástípus „egyben valamilyen cselekvés elvégzése is" (J. L. Austin 1997: 32). A performatív mondat a performatív cselekedet elvégzésének nem egyedüli formája, más gesztusokkal, cselekvésekkel is végrehajtható. Ahhoz azonban, hogy a performatív megnyilatkozás eredményes legyen, azonos körülményekre és feltételekre (pl. társadalmi konszenzus) van szükség.

A performatív megnyilatkozásban lévő *lokúciós aktus* a közlés, az üzenet nyelvi realizálása, megfogalmazása, megszerkesztése és akusztikus megjelenítése. A közlés abban az esetben *perlokúciós aktus*, ha valamilyen hatást, következményt vált ki, véleményt, érzelmeket alakít ki vagy változtat meg. És végül, a közlés *illokúciós aktus*, mert bizonyos közlések az elmondás által cselekvést hajtanak végre (eskü, fogadalom, ítélet, átok, ráolvasás) (J. L. Austin 1997: 38–39). Az illokúciós aktus *illokúciós erejét* az azonos körülmények és feltételek engedik érvényesülni.

Olvasmány

Az archaikus imák elmondása megváltoztatja az időjárást, megszünteti a betegséget. Tánczos Vilmos a lészpedi Sipos Katalintól (sz. 1924) jegyezte le az alábbi verses történetet: *Elindult Márika nagy útra/ tisztány egészségesen / Megtalálti rossz betegségeket,/ rossz órát, rossz jeccséget [ijedtséget],/*

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

rossz embertől megjedett,/ kezdett síratozni, kezdett jajgatni,/ met nem még bírta az ő fájdalmát./ Megtalálta a Szizanyát a nagy úton:/ Minek sírsz, minek sírsz, Márika?/ Hogyne sírjak, hogyne sírjak,/ elig viszem [alig élek], aljan beteg vagyok!/ Hadd csak el, hadd csak el,/ met én téged meg foglak ölelni,/ az aranygúnyámval bétakarlak,/ az aranygyűrűmvel megölellek,/ rolad leveszem a betegséget,/ kilenc izvoron [forráson] átolküldöm,/ kilenc izvoron átolvetem,/ oda kűdöm a rossz betegséget,/ hol a kutyák ullálnak [vonítanak],/ hol a rosszak elnyúlva feküsznek,/ s odavárják a te betegségedet./ Ne sírj!/ Ne jajgass!/ Az Isten vígasztaljon meg! Sipos Katalin édesanyjától tanulta az imádságot. Az ima elmondásának gyógyító ereje van: *Ez mindentől talál: betegségtől es, ejedségtől es. Ez mindentől használ.* [...] *Ingem elhíttak egy asszonhoz, most két hete vót. Fődingás [földrengés] vót, s attól ő úgy megjedett. S meg es cserkáltam, s meggyógyult.* (A lejegyzés ideje: 1990. Tánczos V. 1995: 132–134).

3. **A történetmondás az alkotás, az előadás és a befogadás élményét nyújtja.** A különböző műfajú történetek előadása különböző előadói kompetenciákat, készségeket tesz szükségessé. A történetmondónak jó emlékezettel kell rendelkeznie, ismernie kell a beszélés szabályait és normáit, jó előadónak kell lennie, jól kell időzítenie a történetet, expliciten kell közölnie szándékát, helyesen kell megállapítania, mikor mi és hogyan adható elő.

A történetmondás **esztétikai funkciót** tölt be. A történet formai és nyelvi kidolgozása, az előadás esztétikai élményt vált ki.

4. A történetek **létezővé, jelenvalóvá tesznek egy lehetséges (elmúlt, elképzelt, sajátos körülmények között megtapasztalt) világot.** A narratív reprezentációk egy része olyan valóságot tesz érzékelhetővé, amely másképpen nem tapasztalható meg. A történetben feltáruló világot Gérard Genette *narratív valóságnak* nevezte (G. Genette 1996: 63). Ez a valóság lehet maga a – jelenben vagy a múltban – szubjektíven megtapasztalt világ. Hayden White megfogalmazása a következő: „az elbeszélés annyira természetes közegünk, olyan elkerülhetetlen a narratíva használata akkor, amikor arról szeretnénk beszélni, hogy miképp is történtek a dolgok" (H. White 1997: 103). De lehet a mentális képzelőerő, a transzcendens élmények és a fantázia által megtapasztalt és megteremtett szubjektív valóság.

Olvasmány

1. Egy 29 éves nő gyermekkori élményéről számol be. Kislányként részese volt a tolvaj kilétét megtudakoló rítusnak, a cseberbe nézésnek. A szertartásosan előidézett látomás a közösség számára perdöntő bizonyíték volt a látomásban felismert személy bűnösségére. A beszélgetésben a gyűjtőn kívül két személy vesz részt. *(1) Csergő Janiéknál. Olyan hét-nyolc éves lehettem. (2) Tovább nem is lehet. (1) Addig, addig. (Gyűjtő) Csak addig szabad? (2) Addig. Aztán nem látod. Hiába is nézed, nem látod. (1) Lehettünk olyan tizenketten vagy tizenöten. De azt hiszem, megvan az is, hogy hányan kell hogy legyenek. A vizet a cseberbe kitették a ház közepébe, minket letérdepeltettek a cseber köré. S rá a fejünkre tettek egy lepedőt. Aztán vót egy asszony, aki vezette a műveletet. Annyit mondtuk a Miatyánkot, s nem jelent meg a kép a vízbe. S megint mondtuk. S kiengedett egy cseppet a levegőre. S megint visszamentünk. Le vótunk takarva egy lepedőve. Elössző megjelent, még megijedtem, amiko megjelent egy férfinak az arca, de úgy felnagyítva, nagyba. Még valamelyik léánko úgy megijedt s felsikoltott. S aztán azután kezdtük látni a képet. Talán láttuk a háziasszonyt, talán akko is a kollektívbe dolgoztak, csak arra emlékszem, hogy mondta, hogy hazament és zsíros kenyeret evett. S láttuk tényleg, ahogy ette a zsíroskenyeret. (Gyűjtő) Mit loptak el? (1) Szalonnát. És na aztá kezdődett a kép. Láttuk, hogy két férfi, de én nem ismertem náluk az épületeket, én*

nem nagyon tudtam, hogy hol jött bé. Csak láttam, amikor a szalonnát belerakták zsákba, két férfi volt, s láttuk, hogy aztán a két férfi hogy ment keresztül a kerten, és... (Gyűjtő) Felismerték? (1) Nem, mert nem idevalósiak voltak. Szomszédfalusiak voltak, alsódetreiek, de láttuk, ahogy keresztülmentek a kerten, szőlők is voltak, látszódtak a szőlőtőkék, és látszott, ahol átszöktek a kerítésen. Mind a ketten. S aztán a szomszédnál, ott Diák Lajoséknál kiugrottak a kerten és azután én nem tudom, mintha elszakadt volna a film, azután meg láttuk, hogy mind mentek a férfiak, mentek, mentek. (Gyűjtő) Éjszaka volt, nappal? (1) Nem tudom, már nem emlékszem. Úgy látszott a vízbe, fehér-feketén. Akkor aztán még annyit láttunk, hogy beértek a faluba, s én még arra emlékszem, hogy a kerítésre ki volt írva, Miliţia vagy Poliţia. Ennyire emlékszem, aztán tovább má nem is láttuk. Nem ismertük a falut se, hiába láttuk az utcát vagy a házakat, má mi nem ismertük. (Gyűjtő) Éhesen kellett nézni? (1) Igen, éhesen, nem vót szabad enni akko regge. Olyan szédültek voltunk, annyit imádkoztunk, annyit mondtuk a miatyánkot, amég megjelent a kép. (R. I. sz. 1951. Detrehemtelep, Kolozs megye, 1980) (Keszeg V. 1997: 103–104.)

2. A hiedelemnarratívumok gyakran transzcendens lényekkel való találkozásról számolnak be. Az alábbi történet egy nőnek a lüdérccel kapcsolatos élményét tartalmazza: *Én éppeg láttam. Egy olyan tizenhárom-tizennégy éves vótam. És ementünk Egerbegyre a vásárba. Szokatt lenni november 15-én a nagyvásár. Azt mondja édesapám, azt mondja, asszany, készítsed, azt mondja, a léánkát is viszem magammal, s viszem az ökröket is, hogy adjam el. Vót két ökre édesapámnak, két testvér. Összeegyezkedtünk Tóháton, még két család, romának, azak is jöttek, feültünk a szekérbe, s azak jöttek a tehenekkel, hogy adják el, s kötették a szekér után. S ahogy mentünk, s kiértünk a detrehemi legelőre, az őrkei hegyen, hát hajnalodott már, a hajnalcsillag jó magassan vót már, má nem vót sok reggelig, má úgy hajnalodott már, a hajnalcsillag jó magassan vót már, má nem vót sok reggelig, má úgy mentünk, estető, indultunk. Ugyé, a marhák csendesen mentek, szép holdvilágos idő vót, s nem vót hideg, olyan őszi idő, nyárias levegő vót. S ecce csak, én szundikáltam a szekérbe, le vótam oda bújva a sarjúra, mi vót az, s hallam, hogy mondják, hogy né hol van, né hol van, né hol megy. S akko édesapám kérdi, Erzsi, aluszo? Mondam, én aluszak is, nem is. Na, ülj fe hama, nézd meg, a lüdérc most meen haza. (Gyűjtő) – Milyen volt?– Olyan hosszú vót, mind egy jó nyomtatórúd, de úgy szórta a szikrákat, úgy szórta. Jó magassan ment. Na, aztán magyarázták az emberek, egyik is, másik is, hogy aztat milyen jó vóna leállítani. Hogy kéne leállítani.* (D. E. sz. 1920. Andrássy-telep, 1980-as évek) (Keszeg V. 1999: 304)

3. A hagyományos falusi környezetben élő személy felnőtt koráig megtanulta környezete hidelemnarratívumait, amelyek igazolták a mitikus lények és a mágikus erő létezését. Ezt a repertoárt személyes tapasztalataival egészítette ki. A hiedelmek történetek általi megtanulásáról, valamint történetben való megjelenítéséről: Keszeg V. 2002: 60–104, 2003.

5. A lokális repertoárok **láthatóvá teszik és értelmezik a lokális életvilágot**. Megjelenítik a lokális társadalom tagjait, a mindennapi élet eseményeit, struktúráit, a társadalmi viszonyokat és kapcsolatokat, az életvezetési stratégiákat, az ember és természeti környezete viszonyát, a tárgyi-természeti élettér változását, a tér és a tárgyak történetét, használatuk helyi habitusait. Hermann Bausinger a hely egységének, az összetartozás horizontjának nevezte a helyi tudást (H. Bausinger 1995: 53). Arjun Appadurai a lokalitás terminussal nevezte meg a közös téren belüli kapcsolatokat és kontextusokat, az „interaktivitás technológiáit" (A. Appadurai 2001: 3).

Olvasmány

1. Az alábbi történet a kollektív gazdaság alakulásáról számol be.

– Voltak azok az agitátorok. Volt egy Horváth nevű felfalusi, Gálffi, mészkőiek vótak, egyik szabó vót, a másik suszter vót, mit tudam én, mik vótak. Itt sokáig tanyáztak. Kaptak fehérnépeket maguknak. Egy Csegezi. A párt emberei vótak na. Azak tették Szász Pistit is a tömlöcbe. Hogy mé szidta őket. [...] *Akkoriban sorba csináltuk az őrséget. S én Székely Györkéve kerültem össze, itt sokáig beszéltünk a padon, s eisze hallgatózatt. S eisze mondtunk valamit a kollektívrő vagy a rendszerről, s aztán Györke elment, s én mentem hátra. S aztán ott a pince torkába, béhúzatt oda. Én tudtam, hogy a lapátom ott van a gané mellett. A lapáttal dobtam fel a ganélevet a ganéra. S én fogtam a lapátot, s ő rácsapatt az ujjamra. Azóta se tudam*

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kiegyenesíteni. Na mellékes. S aztán három hétre vagy négyre mentem Enyedre Sanyihaz, az öcsémhez. S ő Gyéresen vót az állomásbo. S ő is feült a vonatra. – Na hová megy, Szabó elvtárs? Mondam: – Menyek Enyedre az öcsémhez. Me muszáj vót beszéljek vele, ha akarok, ha nem. [...] *Nekem muszáj vót, hogy szóljak hozzá, hogy beszéljek vele. Ennyi vót az egész. – A faluban kivel csúfolkodtak többet? – Nyitrai Jóskóva, K. Vilmussa, K. Ferive, s Kozerre. Ezekke, akik nagyabb emberek vótak. – 1952-re lecsendesedett a falu? – Le, ahogy megszűnt a hercehurca. Lukácsot aztán nem engedték ide, nem mert idejönni. De jött más. Vót egy székely ember, magunkfajta, de az nem törődett. Vót neki pisztolya s ruhája. De az nem kötött belé az emberekbe, nem csinált semmi bajt. – Tehát egy-egy személy ki volt nézve egy faluba, s az felelt a faluról? – Biztosan felelt. De voltak itt már besúgói. M., s B. S az effélék. Jött délután, este, éjjel, járt a faluban. Nem egyedül járt, hanem ezekkel a betyárokkal, besúgókkal.* (C. B sz. 1926. Detrehemtelep. Gyűjtötte Keszeg Vilmos, 2009.)

2. A következő történet a fiatalok szórakozását örökíti meg.

Vagy mondjam azt, hogy kimentünk éjjel Detrére éjjeli zenét adni? Itt volt egy csoport téglavető cigány Kolozsvárról, de úgy beszéltek magyarul, mint mi. S úgy énekeltek, mint valami színészek. Mikor bémentünk Detrére, s nekikezdtünk énekelni. [...] *Azt mondták a detrei románok, hogy ellopták a léányt, mert milyen zenével voltak ott. Nem jött senki, hogy megbántson, erről szó sem lehetett. De eltelt egy jó fél éjszaka. Mert ha éjfélko fogtunk az ilyesmihez, akkor 3–4 órába belékerült, amíg visszakerültünk. Ezek a kántálások úgy voltak megszervezve, megoldva...* [...] *Amikor Kókba nekifogtunk magyarul kántálni, azt mondja Jenő bácsi – mi hallottuk jól ki az ablak alól –, azt mondja: – Ágnis fiam, menj, hozzál le egy öl kolbászt. Tedd oda, hogy süljen. A bor itt van né a kamarában, egy ötven literes korsó, s reggelig kártyázunk a fiúkka. Dávid Jenő bácsi nagy magyarnak tartotta magát. Arra nem gondolt, hogy egy román falu közepébe a prófétákat fogjuk énekelni éjfélkor vagy fél egy órakor. Ha ide mentünk a románokhaz, akko a léányok keltek fe. Nem vót baj semmi. A szülők minden gyermeket ismertek a faluból. Rosszalkodás nem volt, s akkor mért kergettek volna el? De aztán kellett visszaiparkodni, mert volt itt is egy kicsi obligáció. Minden barátnak vagy egy rokon, vagy egy... valaki a családban, hogy muszáj volt megtenni. Így zajlott az élet.* (Z. N sz. 1936. Detrehemtelep. Gyűjtötte Keszeg Vilmos, 2010.)

3. Kriza János 1863-ban a Székelyföld folklórszövegeit tette közé, közöttük a népmeséket és a népballadákat. Ez a magyar folkloristika történetében az első regionális repertoár. A folkloristikai kutatások történetében az 1880-as években, Jankó Jánosnak tulajdoníthatóan került napirendre a regionális monográfiák készítése. 1940-től, Ortutay Gyula kötetének megjelenésétől számítjuk az új kutatási paradigmát, a személyes repertoárok, a folklórtudás egy személy életében játszott szerepének kutatását.

4. A tér megtanulásának egyik formája a térről szóló történetek elsajátítása. Ugyanakor az élettérről szerzett tapasztalatok beépülnek az élettörténetbe. Egy gyergyói férfi térről szóló narratívumainak elemzése: Kolumbán L. 2006. Az élettörténetüket elmondó személyek hangsúlyt fektetnek az életpálya helyszíneire. Különösen kiemelt szerepet játszik a születés helye és a munka helyszíne (Szőcs L. 2007).

6. Az **epikus distancia** a szerző (alkotó) és a megjelenített valóság közötti távolságot nevezi meg.[30] Ennek részét képezi az a perspektíva (nézőpont), amelyből a szerző a világot nézi és megjeleníti. Az orosz irodalomtudós, Olga Frejdenberg a narráció megjelenését a drámáról a történetírásra való átmenet pillanatára vezeti vissza. A dráma, a szertartás – az egyenes beszéd – megjeleníti az eseményt. Az elbeszélés (történelem, regény, novella) a függő beszédet használja. A függő beszéddel megszületik a távolság, különválik a közel és a távol, a jelen és a múlt, a látszat és a valóság, a narrátor és a szereplő (O. Frejdenberg 1994: 261–263, 267).

---

[30] Az irodalomtudományban használatos az *esztétikai távolság* fogalma is. A műalkotás lehetővé teszi az olyan helyzetek élményszerű követését, amelyek az életben az embert kellemetlenül érintenék (R. Wellek–A. Warren 322–333).

A történet mondásában olyan távolító gesztusok érvényesülnek, mint a valóság figyelése, a valóság szelektív megjelenítése, a valóság bizonyos szándék szerinti újraalkotása, elmúlt események őrzése, felelevenítése, a valósággal szembeni előítéletek és attitűdök kialakítása, a valóságtól való elfordulás.

Olvasmány

1. Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének (1975) döbbenetes hatása a 15 éves főszereplő, Köves György perspektívájának hiányából ered. Családja széthullásának, a zsidók elhurcolásának, maga lágerbe kerülésének megítéléséhez sem történelmi perspektívát, sem társadalmi-értékrendi attitűdöt nem használ. Amikor a munkaszolgálatra készülő apától elbúcsúzni összegyűl a bekövetkező tragédiát megérző rokonság, a főszereplő unatkozva nézi az érzelmes búcsúzkodást. A ruhájára került sárga csillagot kuriózumnak tartja. Kíváncsian néz elébe az eseményeknek, örömmel fogadja a változásokat. Csodálattal nézi a jólöltözött, jóltáplált német katonákat. Szemében igazolódni látszik a korábbról származó előítélete, miszerint a németek munkás, fegyelmezett emberek. Amikor éhségében bármit megesz, ami megemészthető, nem érzi megalázva magát. S amikor Budapestre visszatérve azt tapasztalja, hogy lakásukat távollétében mások vették birtokukba, honvágyat érez a láger iránt, hiányolja lágerbeli társait.

2. A katonaságot megjárt férfiak baráti és családi környezetben szívesen idézték fel emlékeiket. Számukra a történet a katonaságról való beszélés, az élmények feldolgozásának eszköze volt.

7. Egy környezet (család, település) történeteinek megismerése a **szocializálódás, a beavatás, a beágyazódás** formája. Az egyénnek a közös tudástól való távoltartása társadalmi egyenlőtlenségi helyzetet eredményez, marginalizálja az egyént.

8. **Narratív identitás.** A filozófus Odo Marquard írta az ember és a történet kapcsolatáról: „Merthogy az emberek: tulajdon történeteik. A történeteket azonban el kell mesélni. [...] Minél több mindent tárgyiasítunk el, annál többet kell – kompenzációképp – mesélni: különben narratív sorvadásban pusztulnánk el" (O. Marquard 2001: 350–351).

A kérdés elsősorban az élettörténettel kapcsolatban vetődött fel. A pszichológus Dan P. McAdams szerint „az identitás maga az élettörténet." Az egyén serdülőkorban kezdi el alakítani és használni (D. P. McAdams 2001: 165).[31] Kenneth J. Gergen. és Mary M. Gergen az *énről szóló narratívum* névvel illeti a meghatározó eseményekről készített történetet. A történet szelektálja, rangsorolja, egymáshoz kapcsolja, keretbe ágyazza az eseményeket (K. J. Gergen–M. M. Gergen 2001: 78–83). Paul Ricoeur írja az élettörténet és a személyes identitás viszonyáról: „A »narratív azonosság« kifejezésen az azonosság azon formáját értem, amelyre az ember az elbeszélő funkció révén tehet szert" (P. Ricoeur 2001: 15). Az élettörténet megszerkesztése lehetővé teszi 1. a folyamatosan változó én megértését, keresését, 2. valamint megalkotását és 3. – a történetmondás illetve az elmondott történet révén – megőrzését (maintien de soi) (P. Ricoeur 1985,

[31] A pszichológus által megalkotott modell, az identitás élettörténeti modellje tartalmazza az életpálya alapvető, meghatározó epizódjait (*nukleáris epizódok*), az életében és környezetében szerepet játszó domináns, meghatározó jellemeket (*imágók*), az ideológiai hátteret és az egyén által örökölt, interiorizált, az élet során megvalósításra kiválasztott értékeket (*generativitás forgatókönyve*) (D. P. McAdams 2001: 168–172).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1990, 2001). Philippe Lejeune szerint az élettörténet a „hogyan váltam magammá" történetét mondja el (Ph. Lejeune 1980: 19). Gérard Genette metalepszisnek nevezte a szerzőnek a szövegbe való beágyazódását, azt a módot, ahogyan magát (alkotó, rendező szerepét, véleményét) láthatóvá teszi az elbeszélésben (G. Genette 2006).[32] A történet-tudást Pászka Imre az „én-rendszer" alapvető formájaként határozta meg (Pászka I. 2007: 320–366).

A dekonstrukció szemléletét képviselő irodalomtörténész, Paul de Man az önéletrajzot az író és olvasó egymáshoz való viszonyulásaként, az arculat megalkotásaként, az arcrongálás (de-facement) nyelvben, szövegben végrehajtott alakzataként értelmezte. Az önéletrajz biografikus toposzokból építkezik, azonban nem az életpálya hű reprezentációja. Habár – az életpályára mint külső referenciára való tekintettel – szokás a fikcióval szembeállítani, ennek ellenére bizonyos mértékben megmarad fikciónak. Egyetlen önéletrajzi szöveg sem fedi le teljesen a történet szerzőjének arcát. Tekintve, hogy az arcot metaforák, trópusok teszik láthatóvá, ugyanakkor el is leplezik, torzítják. Ilyen értelemben az önéletrajz az arcvesztés, az arctalanítás, a felismerhetetlenítés eszköze (P. de Man 1997).

A kérdés a narratológiában a nézőponttal kapcsolatban is felvetődik. Az elbeszélés ebben az értelmezésben az események szemlélése, a nézőpont pedig a szemlélés valaki általi elvégzése.[33]

Olvasmány

1. A Torockó bányaváros privilégiumait szavatoló korai királyi rendeletnek nyoma veszett. Torockó lakossága szabadságküzdelmei során, 1785-ben hamisítványt készíttetett az 1291-es kiváltságlevélről, amely – a bécsi támogatás elnyerése érdekében – a lakosság osztrák eredetét hangsúlyozta. A magát korábban aranyosszékinek érző Torockó olyan mértékben azonosult az osztrák eredettörténettel, hogy az máig hatóan meghatározta származástudatát (Jakó Zs. 1989).

2. A szilágybagosi Szabó Miklós 1907-ben született, hat osztály végzett, életét földművesként élte le. Házassága utód nélkül maradt. Élettörténete, faluja monográfiájának megírására ez ösztönözte: *Mivel nekem gyermek nem adatott, úgy ezeket hagyom magam után, mint örököseimet.* 1982-ben hunyt el (Nagy R. 2007).

3. L. E. szilágybagosi nő, 1923-ban született. 1945-ben férjhez ment, férje néhány hónap után elhagyta; hat évvel később újabb házasságot kötött, ám ez sem bizonyult sikeresnek; sokat betegeskedett; gyermeke sokat gorombáskodott vele. Életpályája kudarcait, nehézségeit a pénteki születésével magyarázta. Magát nem tartotta babonásnak, a pénteki nap szerencsétlen voltát családjában hallotta. *Nekem az egész életem szerencsétlen volt. Az egész életem… Ez így vót rendelve… Én ilyesmiben nem hittem, de mondom, hogy hát megvalósult.* (Nagy Réka gyűjtése, 2005. A KJNT adattára.)

---

[32] A metalepszis Kálmán C. György meghatározása szerint: „a szerző beleszól (vagy valamiképpen belenyúl) az általa elmesélt történetbe, vagyis átlépi azt a határt, amely őt az elmesélttől elválasztja." A szerző ennek formáit tekinti át (Kálmán C. Gy. 2007).

[33] A *nézőpont* kifejtése Borisz Uszpenszkij és Jaap Lintvelt narratológiai munkáiban történik meg. Összefoglalja: Bíró B. 2004: 57–73. Jaap Lintvelt kategóriáit később érvényesítjük.
Wolfgang Kayser az objektív narrátor eltűnését, a narrátornak a mű poétikai univerzumába való beépülését követi nyomon (W. Kayser 1977).

9. A történetek szoros kapcsolatban állnak az érvényben lévő **értékrenddel**. Példaszerű és normasértő emberi cselekvéseket örökítenek meg és idéznek fel. Elismerést fejeznek ki, elmarasztalnak, viselkedési modelleket közvetítenek.

Olvasmány

A kibédi balladaénekes, Majlát Józsefné Ötvös Sára leányunokáit a házasélet normáinak betartására intette: „Vajegyszer a Barcsait elénekeltem, hogy lássák a leánykák, s mondtam nekik, hogy ha férjhez mentek, nem szabad már szeretőt tartani, mert né, Barcsainak is levágták a fejét. Többször figyelmeztettem őköt, hogy nem szabad így s nem szabad úgy viselkedni. S mondtam, hogy azelőtt ezek történtek, s tanuljanak belölle" (Ráduly J. 1979: 23).

10. Az elbeszélések **intézményeket, gyakorlatokat, törvényhozásokat, gondolkodásmódokat** legitimálnak (J. F. Lyotard 1993: 146–150). A modern kor Friedrich Hegel filozófiájában gyökerező metaelbeszélései az ész és a szabadság győzelmét, az emberiség prosperitását ígérték, vetítették az emberiség jövőjébe.[34]

Olvasmány

Remete Szent Antal 251–356 között élt. Első életrajzát kortársa, Nagy Szent Atanáz készítette el. A biográfiának a 4. század második felében készült latin fordítása vallási körökben állandósította a szent kultuszát, s ezáltal a magaskultúrában egy Szent Antalhoz kapcsolódó, a remeteség és a megkísértés motívumain nyugvó spiritualitást alapozott meg. A populáris kultúrában a kultusz pragmatikai jelleget öltött, a középkor betegséghullámai idején a róla elnevezett betegség gyógyításának kognitív és mágikus kontextusát teremtette meg (Szikszai M. 2005).

11. A történetek **az időre vonatkozó tudást és a múló időről szerzett tapasztalatokat** örökítik meg. Mircea Eliade a mítoszokat az örök visszatérés eszközeinek nevezte. Eliade értelmezésében a mítoszok az örökérvényű tudást tartalmazzák, ezért elfelejtésük, akárcsak illetéktelenek számára való átengedésük bűn, végzetes következménnyel jár (M. Eliade 1963). A narratívákat áttekintő tanulmányában Jurij V. Lotman a ciklikus használatnak alávetett mítosszal szemben határozta meg a történelmet, amely a lineáris időt, az anomáliát, az egyszeri eseményt örökíti meg. A történelem már nem szervez világot, csupán beszél róla (J. V. Lotman 1994).

E kettősség megtalálható a napok narratív megjelenítésében. A kulturális emlékezet az egyes napokhoz hozzárendeli az évfordulós eseményeket, a történelmi, művelődéstörténeti eseményeket, természeti katasztrófákat, neves személyiségek naphoz kapcsolódó élettörténeti eseményeit. A kulturális emlékezet bizonyos mértékben meg is határozza a nap tartalmát. Ugyanakkor, minden egyén, család, lokális közösség rendelkezik

[34] A szerző e nagy történetek válságát, az általuk megkreált projektumok szertefoszlását követi nyomon. A 20. század során az egyetemes, egyenes vonalú fejlődés ígérete több alkalommal megkérdőjeleződött. A mindennapi életet a kis történetek értelmezik. Napjainkban azok a történetek maradtak érvényben, amelyek nem töltöttek be legitimáló szerepet (pl. a népmesék).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

a nappal kapcsolatos narratív repertoárral, amelyet a kommunikatív emlékezet őriz meg (ismerősökkel, családtagokkal megesett emlékezetes események).

12. A 19. század második felétől, megszületése óta a pszichológia két lényeges kérdést vetett fel. A tudományt megteremtő Wilhelm Wundt a folklórműfajok (mese, mítosz) mögött meghúzódó mentalitásokat rekonstruálta. A kérdést a 20. században a kognitív pszichológia tartotta napirenden. A pszichoanalízis a népmesét és a mesemondást az emberi viselkedés oldaláról közelítette meg.

A történetmondás, az élmények, az emlékek **kibeszélése, hallgatása terapeutikus hatással** rendelkezik. Egyik oldalon a történetek individuális igényeket elégítenek ki. Ezért a kognitív pszichológia a mindennapi élet élményeinek, tapasztalatainak közlését *természetes narratívának* nevezi (W. Labov–J. Waletzki 1967). Másik oldalon a történetmondás és -hallgatás kollektív konszenzusokat, közös orientációkat termel, szabályozza, megerősíti a társadalmi kapcsolatokat. A kommunikációs események feszültségeket vezetnek le, depressziós állapotokat oldanak fel, a saját vélemény kommunikálásának, a társadalomba ágyazottság élményét nyújtják. A mélylélektani irányzat, a pszichoanalízis tudatosította és aknázta ki a népmesék önmegismerő és szocializációs funkcióit. A személyiségfejlődés szükségessé teszi a saját egyéniség megtalálását és érvényesítését, a tudat és a tudatalatti megismerését. Miközben a szülők hajlamosak megkímélni a gyermeket a megrázó élményektől, ugyanakkor a mesemondással, a mesei fantasztikum segítségével azt tudatosítják benne, hogy a világon létezik a rossz, a rosszal való küzdelem folytonos, a mesehősökhöz hasonlóan egyszer mindenki szülők nélkül marad, a rosszal való küzdelmet mindenkinek fel kell vennie, s ebben az egyetemes küzdelemben szövetségeseket kell találnia (B. Bettelheim 1976: 18–28, M.-L. von Franz 1992: 7–24).

Olvasmány

1. Dan P. McAdams a naplóírás öngyógyító szerepét emeli ki: „Nyilvánvaló, hogy a naplóbeli történetalkotás terápiás feladat, ami segít az egyén személyes problémáinak megoldásában, miközben előmozdítja a fejlődését és a személyes integrációt" (D. P. McAdams 2002: 161).

Zsigmond Erzsébet 1937-ben született Magyarón. Házasságának felbomlása után ápolónő leányát Marosvásárhelyre követte. Iskolatakarítást, háztartásvezetést vállalt. A nélkülözések, a közös gondok közepette az 1980-as években lányának rendszeresen mesélni kezdte élettörténete epizódjait. Az élettörténet megírásának ötlete a lánytól származik, de kapóra jött az anyának is. Zsigmond Erzsébet lánya ötletére fedezi fel az őt traumatikusan érintett események elleni védekezés módszerét: az események megírását. Az írás ebben a helyzetben a fájdalom intenzív megélése, levezetése. Zsigmond Erzsébet is, akárcsak többen a hozzá hasonlók közül, többször említi, hogy csorgó könnyekkel rója sorait. Ettől kezdve az írás ismétlődő cselekvés lesz életében. Gyermeke elvesztése élete végéig tartó gyászt kényszerít rá, hosszú ideig ideggyógyászati kezelést igénylő beteggé teszi. Ebben az állapotban születnek meg a halott gyermekhez írott levelek. A tragikus esemény hatására az emlékirat megváltozik. Az élettörténet nagyobb kompozíció igényével, egy sors, egy történelmi helyzet perspektíváját érvényesítve indult. A tragédia bekövetkezte után a napló és a levél funkciója erősödik fel benne. A férj eltávolódása, majd az egyedüli támasz, a gyermek elvesztése után Zsigmond Erzsébet füzetén kívül nem tud a fájdalma megosztására alkalmas személyt találni. Bármi éri, bármi történik körülötte, lányának számol be róla. Ily módon, a halott leánynak írt levelekben követhetjük nyomon az anya kórházi szenvedéseit, a temetőben való kószálását, az 1989-es romániai, az 1990. márciusi marosvásárhelyi történéseket. Miközben egyre szükségszerűbb a halál tényének belátása, elfogadása, az anya a friss

események ürügyén újra és újra megszólítja halott lányát. Egyéb gesztusaiban is felismerhető a helyzet elleni tiltakozás. Végkimerülésig foglalkozik a sírhanttal, utolsó pénzére virágcsokrot vásárol, az események halálos áldozataiban leányát siratja.

Emlékirata *Sirató. Életem panaszos könyve* címmel előbb 1995-ben, majd 2003-ban látott napvilágot.

2. A második világháborút követő, 1945 szeptembere és 1948 júliusa közé eső időszakot Zsigmond Ferenc az örmény Jereván város közelében lévő munkatáborokban töltötte. Az otthontól, a világtól elzárt hadifoglyok életében állandósult az otthoni világot felidézős emlékezés, a reményeket tápláló beszélgetés aktusa.

1945 szeptemberének végén a lágerben szétfutó hír szerint Magyarország felvette a hivatalos diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. „E hírre vagy rémhírre – nem lehet biztosan tudni, mivel már eddig is sok olyat halottunk, ami nem egészen felelt meg a valóságnak – megélénkül a társaság és kezdődik a vita: »diplomáciai tanácskozás«. Kis csoportok alakulnak. Mindenütt van egy-egy szóvivő »tudós« szakember vagy inkább jól értesült mindentudó. [...] Olyan hírek érkeznek, hogy a legénységet hamarosan hazaengedik. Különböző munkahelyekről »szállítják« a híreket. Azokat a munkatelepeket kedvelik a hadifoglyok – még ha nehezek is –, ahol jó híreket hallanak. Ahol jól értesült, mindenről tájékozott s a híreket diszkréten közlő munkavezetők vannak. Vannak olyan helyek is – mint például a föld alatti tárnák –, ahonnan csak jó hírek érkeznek. Pedig a föld alatti tárnákban, alagutakban dolgozó foglyok közül halnak meg a legtöbben." (Zsigmond F. 1995: 80.) Hasonlóan megható jelenet az, amikor a táborvezetők elhitetik egy speciális, nehéz munkára – vasútépítésre – kiválasztott fogolycsoporttal, hogy hazautaznak. A „boldog hazautazók" körül megnyílnak a kétségbeesett szívek, a foglyok üzenetet küldenek családtagjaiknak. „Megírják a leveleket is mindenre kiterjedő körültekintéssel. Biztonságból még szóval is elmondják fontosabb problémájukat. Fél Erdély számára viszem az üzenetet. Jót arról, aki még él, és rosszat a halottról meg a súlyos betegről. Zsebeimet teletömik levéllel." Az esetet további háromévi fogság követte. (Zsigmond F. 1995: 95.)

3. A katonaságban történő mesélést a mesekutatás többször dokumentálta. A szabad idő kellemes eltöltése, az otthoni világ felidézése mellett a történetek a rideg kaszárnyai környezetről igyekeztek elvonni a katonáskodó férfiak figyelmét. A helyzet leírása: Zsigmond J. 2008.

13. A történetmondás az epikus örökség, a **patrimónium kihelyezésének, átadásának** módja. A hagyomány átörökítésének családon és faluközösségen belül megvannak az alkalmai. A folklorisztikai gyűjtésekkel állandósult egy új, erre, az interkulturális kommunikációra specializálódott beszédhelyzet. Az idegen (kutató, gyűjtő) a hagyomány felkutatása, megörökítése végett keresi meg a kulturális tudással, tapasztalattal rendelkező bennszülötteket. A gyűjtéshelyzetben megtörténik a hagyomány megörökítése, ezt követően pedig archívumokban és kötetekben kerül letétbe.[35] A jelenséget a szakirodalom a *folklorizmus* terminussal nevezi meg. A folklorizmus az idegen környezetbe került hagyományt, valamint a hagyomány tudatos őrzését jelenti.[36]

Hermann Bausinger megjegyzése szerint a hallgatóság nélkül maradt mesemondók a 20. század közepén hálásan fogadták a mindenre figyelő kutatókat (H. Bausinger 1982: 22). A 19. század második felétől a helyi hagyomány írásban való megörökítése felkérés, külső ösztönzés nélkül is egyre gyakoribbá válik. Az írás helyi, amatőr, autodidakta specialistái részben saját életük tapasztalatait, részben települések – általában válságban

[35] A helyzetről, a helyzet értékeléséről és ellentmondásairól: Keszeg V. 2005a.

[36] Hermann Bausinger *lavírozó identitás*nak nevezte a kulturális vákuumban a hagyományokhoz való visszatérést, a hagyományok reprezentációs funkcióval való felruházását (H. Bausinger 1983). A magyar szakirodalom jelentőségéhez mérten foglalkozott a jelenséggel. A gazdag irodalomból: Verebélyi K. szerk. 1981, 1982, Biró Z.–Gagyi J. 1987, Voigt V. 1990. Az irodalmi folklorizmusról: Milbacher R. 2000.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

érzett – kommunikatív emlékezetét helyezik át az írott regiszterbe.[37] A hagyományok újraélesztését a szakirodalom *revivalnak* nevezi. Ebbe a kategóriába tartoznak a mesemondó, balladaéneklési vetélkedők, a honismereti körök helytörténeti epizódokat feleleventő rendezvényei.

Olvasmány

Az UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete) 1972-ben kezdeményezte a világ épített és természeti örökségének védelmét. A következő években a védelmet az örökség más területeire is kiterjesztették. 2003-ban az UNESCO Általános Konferenciája megszavazta a *Szellemi Kulturális Örökség Védelméről szóló Egyezményt*. Az egyezmény a következőképpen határozza meg a kulturális örökség fogalmát: „olyan szokás, ábrázolás, kifejezési forma, tudás, készség – valamint az ezekkel összefüggő eszköz, tárgy, műalkotás és kulturális színhely –, amelyet közösségek, csoportok, esetenként egyének kulturális örökségük részeként elismernek. Ez a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó szellemi kulturális örökség – amelyet a közösségek, csoportok a környezetükre, a természettel való kapcsolatukra és a történelmükre adott válaszként állandóan újrateremtenek – az identitás és a folytonosság érzését nyújtja számukra, ily módon segítve elő a kulturális sokszínűség és emberi kreativitás tiszteletét." Az okmány által az örökség védelmére megállapított intézkedések „a szellemi kulturális örökség fennmaradását célzó intézkedések, beleértve az ilyen örökség azonosítását, dokumentálását, kutatását, megőrzését, védelmét, támogatását, megerősítését, terjesztését – különösen az iskolarendszeren belüli és kívüli oktatás segítségével – csakúgy, mint az ilyen örökség különféle aspektusainak fejlesztését" (UNESCO... 2007: 37–38).

14. A középkor lezárulta után, a 18. században kerül sor arra a kulturális forradalomra, amely a társadalom, az egyének iránti érdeklődéssel, a **társadalomra vonatkozó tudás** felértékelődésével jellemezhető. A folyamatnak több összetevője áll rendelkezésünkre. A 18. században – két évszázados szórványos előzmények után – állandósul az egyének nyilvántartására szolgáló intézmény, az anyakönyvvezetés. A 18. század végén megjelenik és a közéletben helyet talál magának az eseményekről, egyéni teljesítményekről tudósító hírlapirodalom. A 18. század közepétől (Európában először 1749-ben) népszámlálásra kerül sor, a feltárt adatokat a 19. század közepén megszületett új tudomány, a statisztika kezdte el rendszerezni és értelmezni. A Jacques Voisine által korszaknyitónak minősített mű, Jean-Jacques Rousseau 1765–1767 között megjelent *Vallomások* című munka az „öntudat forradalmát" és a környezet iránti szimpátia meglétét jelzi (J. Voisine 1963: 138).

A lokális közösségekben történetek formájában szerveződik az egyénekről, emlékezetes teljesítményeikről szóló tudás. Számon tartják mondásait, betegségeit, álmait, kudarcait és sikereit. Ugyanakkor, a lokális emlékezetbe bekerülnek kedvenc történetei, sikeres szófordulatai, emlékezetes előadásai. A hagyományos szövegek forgalmazása folyamatosan aktivizálja a szövegek megalkotójának, korábbi előadóinak emlékét. Ezáltal, a történetmondás által a „társadalom megtanulása" történik meg.[38] A történetmondás

[37] A kéziratos füzetekben megszerkesztett, a „hasznos ismeretek tárainak" szerzőiről, a helytörténészek ténykedéséről: Keszeg V. 2008: 328–365.

[38] A ceglédi gyászjelentőkkel kapcsolatban jegyzi meg Kocsis Gyula, hogy a gyermekek számára a rokonság megtanulásának lehetőségét biztosították (Kocsis Gy. 1991: 157).

a kortársakra, a kortársi viszonyokra, valamint az elődökre, a generációs kapcsolatokra irányítja a figyelmet, kortárs- és származástudatot alakít ki. A társadalom egyedeiről forgalmazott történetek – a kibeszélés, a megszólás – a beavatás, a szankcionálás, a marginalizálás szándékával hangzanak el. A történetek átadása–átvétele, elmondása–meghallgatása a szociális kohéziót erősíti. Történetének felfedésével az egyén helyet sajátít ki a maga számára környezetében. A biografikus történetek előadásának célja akár az ellenőrzésnek az egyénre való kiterjesztése, akár a puszta kíváncsiság, akár valamilyen fajta kompenzatorikus vagy szankcionáló gesztus.

A folklórkutatás az adatközlők egyéni repertoárját és történetmondási habitusait örökítette meg.

Olvasmány

1. Minden közösség számon tartja az álomértelmezőket, az ősök, a családtagok, a közösség tagjainak jelentős álmait, a település történetében, a település lakóinak életében beigazolódott jelentős álmokat. Primér kontextusban a friss álomtörténetek és -interpretációk hangzanak el, bizalmas környezetben, családi, baráti körben, álomfejtő jelenlétében. Másodlagos kontextusban a kiemelkedő – kuriózumot képező – álmok felidézésére kerül sor.

2. A betegségtörténet egy állapot előállását, kibontakozását, a gyógyítástörténet a gyógyítási tevékenység megszervezését és lefolyását jeleníti meg, a biografikus történet a betegséget egy életpálya keretében helyezi el. A történet, a narratív forma az egészségi állapot megbomlását, a betegség előrehaladását (agresszió), ennek végzetes következményét (vereség), az egészség helyreállítására tett kísérletet (küzdelem) és az egészség helyreállítását (győzelem) tartalmazza. A különböző betegségekre vonatkozó narratív séma, a narratív séma alapján létrehozott konkrét narratívumok egy-egy egyén vagy közösség betegségre vonatkozó tudását alkotják. Narratológiai szempontból a gyógyítóközösség olyan beszélőközösségként értelmeződik, amely ismeri a betegség és a gyógyítás narratív megjelenítésének szabályait, valamint birtokolja és verbalizálja a narratívumok repertoárját**.** A beszélőközösség repertoárjában egyaránt szerepelnek személyes történetek (memoratok), ismert és ismeretlen személyekről szóló igaztörténetek (fabulatok), valamint fiktív történetek.

A betegségről való beszélés az egészségi állapotot perszonalizáltan jeleníti meg. Két releváns kontextusban fordul elő. A *betegséghelyzet*ben a betegségről való beszélés terapeutikus jellegű. Émikus nézőpontból az egyén az állapotában beállt változás miatt keletkezett feszültséget a beszéléssel kanalizálja le. Miközben a magaskultúrában az etikett az egészségi állapotnak kizárólagosan a házi-, a kezelőorvos jelenlétében történő feltárását írja elő, a populáris kommunikációs rutinban a róla való beszélés minden társadalmi érintkezés kiindulópontját képezi (*hogy van? hogy szolgál az egészsége?*). Az egészségi állapotról való beszélés az intimitásba való bevonás, panasz, segítségkérés. Az egyén környezetében elinduló diskurzus aktivizálja a kommunikatív emlékezetben meglévő betegségnarratívumokat, s ezzel a kezelés módját, a betegség lefolyását is előrejelzi. Az egyént és környezetét felkészíti a folyamat elfogadására és elviselésre. Ugyanakkor, az állapotáról való beszélés az egyént betegként reszocializálja a környezetében. A beteg személyről való beszélés másik motivációja a vele való szolidarizálás.

A betegségről való beszélés másik releváns beszédkontextusa *az autobiografikus, a biografikus és a genealógiai emlékezet*. A betegségnek a biográfiába való beleszerkesztése azon a meggyőződésen alapszik, hogy a betegség az élet tartozéka, az egyén élete jellemezhető, megismerhető általa. A származásról, a teljesítményekről való beszámoló óhatatlanul tartalmazza a nehézségekre, a betegségekre való reflektálást.

3. Balázs Ferenc, az erdélyi magyar szociográfiai irodalom egyik megteremtője, az *Erdélyi Fiatalok*, a *Korunk* munkatársa, a falukutató és -fejlesztő mozgalom egyik képviselője, 1930-ban a mészkői unitárius egyházközségbe került, s négyéves falufejlesztési tervet állított össze. Kezdeményezései között volt a népfőiskola megszervezése, amely keretében a falu elfelejtett hagyományait is életre keltették. A négyéves tervről készített számvetésben olvassuk: „Az öregek Mészkő múltjáról beszéltek. Hosszú Zsigmond elmesélte, miképpen jártak iskolába a régiek. Jobbágy Sándor mesét mondott, de úgy kezdette, hogy mindenki azt hitte, saját gyermekévei történetét tárja a hallgatóság elé. Juhokat őrzött s a juhok átszaladtak egy égő nádason. »Te fiú, kié ez a disznócsorda?« kérdezte egy arra járó. Ezt még elhitte mindenki. De amikor a rabló derékig

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

földbe ásta, s ő úgy menekült meg, hogy a farkasnak, aki egyik hátulsó lábát felemelve melléje állott, a farkába kapaszkodott – az iskolában kirobbant a fékezhetetlen nevetés. Hiszen mese az egész! Hogy lóvá tett bennünket ez a hamis öregember! Borbély Gyuri bácsi elmesélte, amit még az apjától hallott: miképpen akadályozták meg az ősök, hogy a templomra a pápisták a keresztet kitűzzék. Ő szólt legelőször a Kopta háborúról is. Vitássá vált a káposztáskert Aranyos folyó felőli része. A sinfalviak rávetették a szemüket; pedig ők a vízen túl laktak. Egy ünnepi délután kivonult a két falu népe, hogy a vitát eldöntse – kövekkel. Könnyű volt a sinfalviaknak! Ők a kövekkel telt folyómedret a hátukba kapták; volt mit hajigálniok. A mészkőieknek kötényükben hordták az asszonyok a köveket; nem csoda, hogy kezdettek veszedelmesen hátra szorulni. S mármár csúfosan elvesztették a háborút, amikor egy bizonyos fehérvári Borbély, történetesen a Gyuri bácsi őse, puskával a sinfalviak közé lőtt egy bokorból. El is találta az egyik harcos sinfalvi lábát. Nosza lett belőle nagy szaladás! A mészkőiek a menekülő sinfalviak után eredtek, s még két foglyot is ejtettek." (Balázs Ferenc: *A rög alatt (1928–1935)*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 1998: 89.)

4. Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című szociográfiai regényében a következőképpen foglalja össze a társadalom tagjairól való beszélés helyzeteit: „Akkor megtelt az iskola is, a templom is, meg az Orbán Pista csűrje táncolókkal. Az öregasszonyok vasárnaponként a sánc martján ültek, gyönyörködtek a táncosokban. Volt kit nézzenek. Akkortájt nem tartottunk gyűléseket; temetésen, a templomban és a táncban lehetett a népet számba venni. Az utánpótlást pedig, a gyerekeket, kinn a réteken, ott szoktak nagy csapatokban labdázni, játszani. Hátulsó pár, előre, adsz-e, király, katonát, ilyesmit. Évenként megrendeztük a házas emberek bálját. Akkor én is táncoltam anyáddal. Fonó is volt, kukoricahántás, gyapjútépés meg mindenféle összejövetel. Zsúfolásig telt az iskola terme. [...] Vacsora után, mikor anyád mosogatni kezdett, mindig jött valaki a házunkhoz. Iuon bátyád – a szomszéd – nagyapádhoz, az asszonyok a guzsallyal anyádhoz, a gépészkollégák hozzám. Elbeszélgettünk mindenféléről. Ha bor is volt, jó volt. Máskor a főtt kukorica. Volt mit mesélni: mindahányan Kolumbusz Kristófok voltunk. Egyik megjárta Galíciát, a másik Szibériát, a harmadik az olasz frontot. Te csak tátottad a szádat a csodálkozástól. Volt egy öreg, akiről nagyapád mesélte, hogy Jeruzsálembe is elvetődött, de aztán meghalt, és már nem tudtunk beszélgetni. Pedig érdekes lett volna, mert úgy gondoltuk, hogy Jeruzsálem nem létezik, csak a bibliában. [...] [Most] Egy-egy sikerültebb istentisztelet alkalmával, újévkor látjuk egymást kézfogásközelben." (Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972: 145–146.)

Narratív stratégiák

A történetek megszerkesztése és előadása különböző alkotói és előadói szándékokat követ. Az alapvető szándékok a jelentések explicitté tevését és a kommunikációs hatás elérését tartják szem előtt. A stratégiákat Ludwig Wittgenstein és Johan Huizinga a játékszabályokra, Erving Goffmann a „társadalmi játszmára", Victor Turner a „társadalmi drámára" vezeti vissza. Első esetben az emberek önkéntesen vállalják a szabályok betartását, második esetben az interakcióban való részvétel kihat státusukra (idézi C. Geertz 1994).[39]

1. Az elmondás és az elhallgatás stratégiája. W. Barnett Pearce és Vernon E. Cronen az 1970-es években kidolgozott elmélete szerint a narratív stratégiák a társadalmi környezet létrehozásában játszanak szerepet. A szerzők a biográfiai esemény és a biografikus önreprezentáció három formáját értelmezik. Az *átélt történet* az egyén életét mások életével

[39] Narratológiai munkájában Bíró Béla a szerző, a narrátor kilétére vonatkozó értelmezéseket sorolja az *elbeszélő stratégiák* kategóriába. Az irodalomban a szerző, a narrátor megnevezésére használt terminusok: implicit szerző, implikált szerző, mintaszerző, fiktív elbeszélő (Bíró B. 2004: 43–56).

hozza összhangba, másokkal közös horizontba illeszti az egyént, az egyént szociális szférába helyezi, a másokkal való szimpátiáról, szolidaritásról szól. Az *elmesélt történet* jelentéseket rendel hozzá az egyén által átélt történethez, illetve ezeket a jelentéseket a történet elmesélése által popularizálja. Funkciója az egyén és környezete viszonyának erősítése, a külvilág, az események tagolása. És végül, a még *el nem mondott történetek* titok-helyzetet alakítanak ki: megóvják a történetet, szolidarizálnak a titok ismerőivel, marginalizálják vagy megóvják a titoktól elzárt személyeket.[40] Ez utóbbi narratív stratégia érvényesül az autobiográfiát meghatározó szelekciós gyakorlatban, illetve a törvényszéki tárgyalásokban. A történetek mondásában ott vibrál az elhallgatásra való belső, a kimondásra való külső ösztönzés.

A titok kommunikációs aktus. S mint ilyen, címzettje van. A két kommunikációs fél (titokőrző és címzett) közötti viszony a *feszültség*. A titokkal kapcsolatos verbális viselkedések a következők. A titok felfedése (kibeszélése, elárulása) megszünteti a titok-helyzetet, a feszültséget, a titok őrzésének kényszerét, változást okoz a társadalmi viszonyokban és a társadalmi szerepekben. A titok közlése (rábízás, átadás) a titokba való bevonás. A két titokőrző között bizalmas kapcsolat alakul ki, s ettől kezdve együtt állnak szemben a tudásból kizárt személlyel. A kiszivárgás által a beszédhelyzetben új szereplő jelenik meg, aki illetéktelenül tárja fel a titkot. A titok kiszivárogtatása továbbra is fenntartja, esetleg fokozza a feszültséget, minthogy nem képes legitimálni a titok igazságtartalmát.[41]

2. A félrevezetés, a megtévesztés, az elfedés stratégiája. A tudatos félrevezetés stratégiájával Herbert H. Clark és Thomas B. Carlson informatív analízise számol. Szerintük a beszédaktusban részt vevő négy szereplőcsoport között a négy szereplőcsoportot megosztó, valamelyik csoportot vagy csoportokat kizáró vagy félrevezető közös platformok jönnek létre, érvényesülnek. Ez az eljárás a *megtévesztés*, formái a beszélő és a címzett összejátszása, a beszélőnek és a résztvevőknek a hallgatóságot kizáró összjátéka, valamint a két címzettnek ugyanarról a tárgyról továbbított eltérő tartalmú üzenete (H. H. Clark–T. B. Carlson 1997: 160–163).

David B. Buller és Judee K. Burgoon az 1990-es években dolgozta ki a *megtévesztés-elmélet*et. A megtévesztés formái a meghamisítás, az elhallgatás és a mellébeszélés (D. B. Buller–J. K. Burgoon 1996). A megtévesztés ellentéte a konfabuláció, a torzítás akaratlan formája (M. Moscovitch 1989).

Olvasmány

1. Egy Kolozsvár környéki településen egy 1931-ben született férfi a Münchhausen meséket élménytörténetként adta elő. Az egyik történet szerint a második világháború végén, 1944 szeptemberében szülőfalujába szeretett volna hazamenni, ám a frontvonal megakadályozta ebben. Ráült az ágyúcsőre, belekapaszkodott az ágyúból kiröppenő golyóra, s azon hazáig repült. Egy másik történet gyermekkori emlékét mondja el. Há-

[40] Az elméletet ismerteti: E. Griffin 2001: 65–71.

[41] A titok mint helyzet és mint kommunikáció leírása: Zempléni A. 2003, továbbá E. Nikolov é. n.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

zuk tövéből egy gyom nőtt ki, s ahogy terebélyesedett, házukat elbillentette. A gyom szárát elmetszették, az elszáradt, s a ház visszazökkent helyére.

Környezete furcsállta viselkedését, háta mögött kinevette, beszámíthatatlannak minősítette.

Miért folyamodott a szokatlan viselkedési stratégiához? Az 1950-es években olyan helyzetbe sodródott, amelyből nehéz volt szabadulni. Bizalmas barátja a következő tanácsot adta: – *Teszed a bolondat. – Akko még nem vót annyi gépezet, hogy tudják ők, hogy én normális vagyak vagy tényleg evesztettem magam.*

A hazugságtörténeteknek egy életen keresztüli előadása, a velük való szoros azonosulás védelmet nyújtott a férfi számára (Keszeg V. 2002: 105–123).

2. Gárdonyi Géza novellájának hőse, Istenes Imre hosszasan készíti elő mondandóját. Fia jól tanul, ezért úgy dönt, hogy városra adja iskolába. Döntését a tanítóval is közölni szeretné. „Istenes eközben elővonta dohányzacskóját, és újra pipát tömött. Látszott rajta, hogy a búzaeladás nagy sora neki a nyár történetében. Az én figyelmem azonban már elhagyta Istenes Imrét. Tudtam már, hogy mit akar. A búzaeladás történetébe bele fog szövődni az áldomás története is: hogy mit ettek, mit ittak, mit vettek a pénzen, hogyan alkudtak, hogyan nézték meg a szentegyházat, mi a különbség az ottani orgona meg a mienk között – mindez részletesen és találó szavakban szövődik egymásba, és skófium gyanánt csillan meg benne itt-ott az Imre gyerek. Azután megint más dülőre tér át a beszéd: nem vesz ő azon általutat az igazi céljához, csak tapogat majd a szóval, és közben-közben beszélhet az ember akármit, csak bolondot ne mondjon; márpedig úr előtt könynyen rátéved az ember.

Hát, mondom, mikor ő a búzaeladást beszélte, már akkor én a jövendő útjain kísértem az Imrét. Láttam, hogyan ád el egy ökröt Istenes gazda, és hogyan ballag az ünneplős parasztruhába öltözött fiúval a *dignáziumba*." (Gárdonyi Géza: Tanácskérés. In: Uő: *Néha az ember feledékeny*. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 1974: 45.)

3. A történelem háziasítása. Marc Bloch szerint a jelen tapasztalatai segítenek megérteni, átélhetővé tenni a múlt eseményeit (M. Bloch 1996: 39). Az emlékművek etnológiája ellentétes jelenséget ír le. Azt, amikor az emlékművek, a történelmi események helyszínei a közösségi élettérben felidézik, jelenvalóvá teszik a régen lezajlott eseményt (D. Fabre dir. 2000).

A történetmondás stratégiájaként a történelem háziasítása a nemzeti, európai, nemzetközi történelmi eseményeknek az élettörténetbe, a lokális történelembe való telepítése. A történetek a történelmi eseményben való részvételt, az eseményben szerzett élményeket, tapasztalatokat részletezik. Ugyanakkor, az egyén és a lokális közösség életének radikális fordulópontjait a történelemre mint makroeseményre vezetik vissza.

Olvasmány

K. Éva magyarborzási asszony (sz. 1938) gyermekfővel találkozott a világháború eseményeivel. Szülőfaluját előbb a német katonák szállták meg. Pedáns férfiak voltak. Finom konzerveket fogyasztottak. A falu ekkor látott közelről személygépkocsit, távíró készüléket. Elvonulásuk után orosz katonák jöttek a faluba. Örökké éhesek voltak, feltörték a kamrákat, vedelték a bort, felbontották a lekváros kannákat. A házakból összegyűjtötték az órákat, nadrágszíjukra aggatták. K. É. nehezen, ritkán beszélt gyermekkori élményeiről. Mikor az 1990-es években hadi kárpótlásban részesült, gyakran idézte fel emlékeit. (Poenar Rus Éva gyűjtése, 2002. A KJNT adattára.)

4. A társadalomba való beágyazás. A történetmondás során a mesélő magára irányítja a figyelmet, történetei mesélői kompetenciáját, repertoárját, értékrendjét, attitűdjeit teszik láthatóvá. A mesélés által az egyén emlékezet-, beszélő- és interpretív közösségbe ágyazódik. A történetek a maguk rendjén szintén a társadalmi beágyazás eszközei. Az

egyéneket társadalmi kapcsolathálóba helyezik, a történetek szereplőiként viszonyrendszerben válnak láthatóvá.

Olvasmány

A gyászjelentő készítése a 18. századtól állandósult, végső formáját a 19. század második felében nyerte el. A gyászjelentő lap a halott családi és rokoni kapcsolatrendeszerét teszi láthatóvá, 3-4 generáción keresztül, 10-30 személy megnevezésével. A sírfelirat 2-3 generációt kapcsol össze, 3-4-5 személyt nevesít (élettárs, szülők, gyermekek). Az önéletírás rendre megnevezi az ősöket, a családtagokat, a lokális társadalom tagjait (szomszédok, ismerősök), a kortársakat, a munkatársakat, az életpálya során megismert személyeket. Láthatóvá teszi a rokoni, szomszédi, baráti, szerelmi, munkatársi viszonyokat, a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A történetek előadása: beszédmódok, történetmondói habitusok

A különböző műfajú történetek előadása más-más szabályokhoz és döntésekhez igazodik. A szabályok és a döntések egyik részét a közösség, másik részét a történetet mondó, a történetet hallgató egyén határozza meg. Ezek között szerepelnek a helyzethez, a helyszínhez, az időponthoz, a hallgatóság neméhez, korához, státusához és viselkedéséhez, előadói kompetenciákhoz, az előadás tónusához kapcsolódó előírások.

A *habitus* a pszichológiában és a szociológiában meghonosodott fogalom. Azokat a magatartásformákat, beállítódottságokat jelenti, amelyek ismétlődő, begyakorolt voltuk miatt nem veszik igénybe az egyén figyelmét, automatizmus voltuk miatt adott körülmények között jelentős szerepet játszanak a hagyomány reprodukálásában (P. Bourdieu 1978: 238–239). A történetmondói habitusok részét képezi a médium, a műfaj, a stílus, a beszédforma (próza, vers), a proxemikai tényezők (időpont, helyszín) megválasztása, a gesztus, a mimika.

A **mindennapi történetmondás** forgatókönyve kevésbé kötött. A történetek felidézését a kommunikatív emlékezet biztosítja, előadásukban a tény- és ismeretközlés, az érzelemkifejező funkció érvényesül. A történetmondás az aktuális beszédhelyzethez igazodik, tág lehetőséget nyújt a rögtönzés, a variálás számára. A történetmondást jelentősen meghatározza a szövegkörnyezet, a narratív beszéd szövegelőzményekhez kapcsolódik, s a történet interpretációval egészül ki. A történetmondás számol a jelenlévőkkel. A különböző életkorú, nemű, státusú jelenlévők egyrészt favorizálják, másrészt kizárják bizonyos történetek előadását. Az idegenek jelenléte lehetőséget nyújt a lokális életvilág narratívumainak előadására, az előadó – környezete által már régen ismert – kedvenc történeteinek újbóli előadására. Ugyanakkor az idegenek jelenléte a mesélőt a lokális társadalom intim történeteinek elhallgatására ösztönzi. A beszélői és hallgatói szerepek egyáltalán nem, vagy alig formalizáltak, a társalgáshoz való hozzájárulás nem feltételezi sztereotip formulák alkalmazását.

A mindennapi történetmondás jellegzetes hagyományos alkalmai a családi együttlét, a közös munkavégzés (férfiak esetében az erdölés, nők esetében a fonó, a 20. század második felében a munkatelepeken, a kollektív gazdaságban való együttlét), az utazás

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

(vásárba, malomba menés, gyaloglás, ingázás), férfiak esetében a kaszárnyai élet, a frontszolgálat. Ezekben az esetekben a prózaepika különböző műfajai kerültek előadásra. Az idő kellemes eltöltésére szolgált a mesemondás. Az emlékek, az élmények, tapasztalatok, az igaztörténetek előadása az ismerkedést, a különböző életvilágok megismerését szolgálta. Az igaztörténetek családban való előadása a gyermekeknek, fiataloknak való példaállítást, a genealógiai történelem átörökítését biztosította. A férfiak együttléti alkalmain gyakori volt az ugratás, az élcelődés, a virtuskodás, ezt a viccek, az adomák és az anekdoták, a rátótiádák, a münchhauzeniádák (halász-, vadászmesék) tudták biztosítani. A férfiak a távoli és a közeli múlt emlékeit (háborúk, hadifogság, kollektivizálás) elevenítették fel szívesen.

A mindennapi történetmondásban a 19. századtól kezdve fokozatosan megjelent, meghonosodott és eluralkodott a fogyasztói attitűd. A 19. század során a populáris olvasmányok (tankönyvek, kalendáriumok, ponyvakiadványok), a hírlapirodalom, a 20. században előbb a hangzó, majd a vizuális média kínálata elégítette ki a fogyasztói igényeket.

A **rituális (fesztív)** előadásnak kötött, meghatározott, ismétlődő alkalmai vannak. A történetmondás és -hallgatás normatív viselkedés, szerepekhez kötött, forgatókönyv szerint történik, amely alig nyújt lehetőséget a történet interpretálása számára. A megnyilatkozás sztereotip formulákkal indul és zárul, a történet kötött, vagy a hagyományból származó narratívum, vagy egyszeri előadásra előzetesen megszerkesztett. Előadása paralingvisztikai elemekkel, akusztikai alakzatokkal, kinezikus és proxemikai elemekkel egészül ki (dallam, hangerő, testtartás, gesztusok, előírt helyszín). A tényközlő szerepnél fontosabb a vallásos, a mágikus, a reprezentációs, az emotív funkció. A húsvéti, karácsonyi, újévi ünnepköszöntés rituális vagy ritualizálódott történetek ismételt előadását teszik lehetővé vagy írják elő. Ebbe a repertoárba tartoznak az alkalomhoz kötődő vallásos legendák, a köszöntőversek és énekek (locsolóvers, karácsonyi rigmus, kántálóének). A vallásos legendák előadásának centrális helye a templom. A locsolóverssel, a kántálóénekkel a fiúgyermekek, a legények házról házra járva ünnepet köszöntenek, elsősorban a közeli nőismerősöket, nagymamát, unokatestvért, barátnőt, óvó-, tanítónőt köszöntenek fel. Az ünnepköszöntés esetén mind a lokális hagyományból származó, ismert történetek, mind a más vidékek repertoárjából átvett, vagy pedig a frissen megalkotott történetek kedvező fogadtatásban részesülnek. Az ünnepköszöntés forgatókönyvhöz kapcsolódik, s sztereotip formulákat alkalmaz. Az ünnepi látogatás alkalmat szolgáltat az aktualitások megbeszélésére és az ünneppel kapcsolatos élmény-, igaztörténetek felidézésére.

A település-ünnep, a megemlékezési rítus kitalált hagyomány, szervezője, forgatókönyvének és szövegrepertoárjának kidolgozója, helyszínének és térszerkezetének kiválasztója az egyház (fogadalmi ünnepek), vagy valamilyen helyi egylet, szervezet. A rendezvény a lokális múlt birtokbavételét, felidézését szolgálja, lehetőséget teremt a lokális társadalom együttlétére, protokoll kapcsolatok fenntartására (települések közötti barátság ápolása, egyházi és világi elöljárókkal, művészekkel, tudósokkal, politikusokkal, médiával való találkozás). A megemlékezi szertartások nyilvánosságot hoznak létre, a lokális történelem narratívumait, a település szülötteinek biográfiáját konstruálják meg és népszerűsítik. A

lokális narratívumok kapcsolatot teremtenek a jelen és a múlt, a nemzetségi, a lokális és a nemzeti történelem, a kommunikatív és a kulturális emlékezet, a biografikus narratívumok és a történelem között. Előadásuk szövegkontextusát más rituális és fesztív szövegek képezik (köszöntő beszédek, himnuszok, imák, vallásos énekek, nyilatkozatok).

A **vallásos-mágikus** funkciójú történetmondásban a történet (archaikus ima, mennyből jött levél, ráolvasás, átok, a szerencse lánclevele) gyógyító, rontó, elhárító céllal hangzik el, kerül lejegyzésre és elküldésre. A történetek végső formával rendelkeznek, elsajátításuk beavatás formájában történik, variálásuk az alkalmazásuk eredményességét kockáztatja. Előadásuk időponthoz (reggel, este, ünnepnap), alkalomhoz (betegség, szerencsétlenség), testtartáshoz (térdeplés, összekulcsolt kéz, keresztvetés), ismétléshez (három, hét, kilenc) kötött, testi és lelki állapotokat, viszonyokat és kapcsolatokat befolyásol. A vallásos-mágikus történetmondás szakrális kommunikáció, individuális vagy közös aktus, a kommunikáció címzettje transzcendens lény.[42]

A történetmondásban megfigyelhető másik beszédmód a **hivatalos beszédmód.** Területei az oktatás, a vallásos élet, a törvénykezés. Mind a megnyilatkozás tartalmát, mind formáját, mind nyelvét, akárcsak a beszédaktus lefolyását intézményi előírások, kánonok határozzák meg.

Olvasmány

1. Kallós Zoltán Moldvában a ballada rögtönzésének archaikus formáját figyelte meg: „két énekes énekel egyszerre és mindkettő rögtönöz. Az éneklés ilyenkor részben felváltva történik. Minden dallamkezdésnél, vagyis új versszak-indításnál az egyik énekes hamarabb belevág az énekbe s amíg társa lemarad, kitartva a végső hangot, addig ő előre mondja a közben rögtönzött szöveget. Így aztán hol az egyik, hol a másik indít hamarabb, váltakozva rögtönöznek. Ez a magyarázata annak is, hogy énekléskor az énekesek minden sort megismételnek. Ezalatt van idő gondolkozni, az eseményt továbbfejleszteni, rímbe szedni a szöveget, amelyhez a mértéket a dallam adja" (Kallós Z. 1973: 10). Rögtönözve énekelt a gyergyóditrói Ádám Joákimné Kurkó Julianna is: a „cselekményt minden előadás alkalmával, az állandósult szövegformulákat felhasználva, újrafogalmazta. Ilyenkor lelkiállapotát, hangulatát, más körülményeket figyelembe véve vagy bővebben, vagy kevésbé részletesen dolgozott ki egy-egy epizódot. Egy-egy motívum el is maradt, vagy a korábbi előadáshoz képest újabbakkal bővült" (Albert E. 1989: 37). A kibédi Majláth Józsefné merev testtartással, ünnepélyes arccal énekelte a népballadát, hallgatóitól odaadó figyelmet várt el: „Ilyenkor mereven ült, leginkább előrenézett, csak ritkán pillantott a gyűjtőre. Bizonyos fokú ünnepélyesség tükröződött az arcán. [...] Merevségéből addig föl nem oldódott, amíg az éneket végig nem énekelte. [...] Balladaénekléskor a jelenlevők teljes figyelmét megkövetelte. Nem tűrte például, hogy éneklés közben zavarják: valósággal kihevülten szidta a gyermekeket, ha történetesen beleszóltak az énekbe, vagy éppen hangosan hancúroztak. Ez az átszellemült tartás – úgy látszik – a régi balladaéneklés egyik velejárója lehetett" (Ráduly J. 1979: 36–37). Ráduly János, majd Pozsony Ferenc jelezte, hogy a Székelyföldön a népballada előadása ritualizálódott, a cigányok halottvirrasztójához kapcsolódott hozzá. Olyan mértékben, hogy egyik gelencei balladaénekes a következő indoklással utasította vissza a gyűjtő felkérését: „Nem éneklek én most magának történetes virrasztóbeli nótát, még halált fog hozni a házamba, s valaki meghal" (Pozsony F. 1984: 57). Pozsony Ferenc a következő leírást készítette a Feketeügy-vidéki virrasztóbeli balladaéneklésről: „Előadásmódjukat jellemzi az ünnepélyesség. Ez vonatkozik a hallhatóságra, mely mély meghatódottsággal figyel. Az énekesek ölükbe tett kézzel, kissé lehajtott háttal ülnek. Éneklés közben az arcuk merev, sem mimikával, sem gesztusokkal nem kísérik. Fejüket kissé lehajtják, szemüket leggyakrabban becsukják, s átszellemülve átadják egész lényüket a ballada előadásának. Csak egy-egy líraibb betétnél válik reszketősebbé a hangjuk, s utat engednek

[42] A szakrális kommunikáció leírása: Lovász I. 2002.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

néhány legördülő könnycseppnek. Szinte kővé meredve élik át a balladák mély példázatát, művészi üzenetét" (Pozsony F. 1984: 58). A mezőségi balladaéneklésről Horváth István feljegyzésével rendelkezünk: „Valaki dúdolni kezdi a Szekszárdi Mariska balladáját. Mások is bekapcsolódnak az énekbe. [...] A balladának Magyarózdon a népmeséhez hasonló a funkciója, főként a fonóban énekelték a nők. A dal, a drámai vagy éppen tragikus esemény a balladában elhessenti az álmosságot a hosszú fonóestéken. A Szekszárdi Mariska két karikagyűrűje például arra tanít, hogy vigyázz, leány, ne kösd el kétfelé a szíved, mert Mariskát azért a két karikagyűrűért táncoltatták halálra. Amikor Rózsa Sándor párnát kér börtönében, anyja azt válaszolja neki, hogy tegye (miatta) hullatott könnyét fejeljának. A népdalokhoz viszonyítva a balladákat sokkal ritkábban éneklik. Hogy ki nem vesztek még egészen, az azon múlott, hogy a dallam és történet egymást őrizte." (Horváth I. 1968: 1802.)

2. Balla Tamás a magyardécsei mesemondó, Balla János mesetudását, 26 mesetörténetét jegyezte le. A kötet előszava egy klasszikus mesemondó bemutatását tartalmazza. A magyardécsei mesemondáshoz a halottvirrasztók és a téli esték nyújtottak alkalmat. „A halottvirrasztás két éjszakán át, áloműző kártyázással és az elhunytat emlegető poharazgatással gazdagítva, Magyardécsén a hagyományos mesemondásnak az év bármelyik szakaszában vissza-visszatérő, jó alkalma. Ha János bácsi késik, a mesevárók sürgetően utána küldenek. A virrasztóban meséit talán még a szokottnál is dévajabbul megfűszerezi és megcifrázza; a profán hahota újra meg újra elragadja mindazokat, akik illendő gyászba merülve, biztonságosan félre nem húzódnak." (Faragó J.–Balla T. 1970: 236.)

3. A széki Győri Klára a téli esték összejöveteleinek hangulatát örökítette meg. „Mikor valamelyik nagyobb fiú olvasott, mikor édesapám, de szép folyékonyan, hogy nálunk minden este voltak emberek hallgatni, asszonyok fonni. De soha nem unta magát egy se. Míg kisebbek voltunk, s úgy történt, sáros esték voltak s nem jöttek a beszélgetők, akkor mondta édesapám a mesét. Az osztán földi mennyország volt nekünk, gyermekeknek! Azt is úgy mondta, gyakran megállt vele: – Na, hol is maradt félbe? – hogy lássa, hogy figyelünk. De mindig nagyon, de nagyon feszült figyelemmel voltunk, s el kellett mondjuk az azelőtti mesét, csak úgy kaptunk mást." (Győri K. 1975: 49–50.)

4. Horváth István egy gyermekkori emlékben a felnőttek sugdolózását örökítette meg. „Sudárszál nagynénémnek már nagyocska négy gyermeke volt, amikor egyszercsak sápadni kezdett, s örökké jókedve szomorúságba hervadt. Nagyanyám szénamurva-főzetben, diófalevél fürdőben fürdette, s mindhiába. Egy alkalommal suttogva beszélgetett nagynéném édesanyámmal, én megdöbbenve kaptam el a hangfoszlányokból, hogy néném magzatelhajtást követett el, s azóta szakadatlanul veszíti a vérét.

– Vadbarastyán gyükeret próbáltá? – kérdezte édesanyám.

– Azt még nem – sóhajtotta nagynéném reményét vesztve. – Meglásd, itt hagyam a gyermekeimet." (Horváth I. 1971: 67–68.)

5. A karácsonyi kántálóének legendaballada, Krisztus születésének történetét mondja el. Előadása rituális történetmondás. A karácsonyi szokásleírások a 20. század első feléből a következő szokásmodellt örökítették meg.

Az énekesek csoportba szerveződnek, esteledés után útnak indulnak, legközelebbi ismerőseik ablaka alatt eléneklik a történetet. A kántálóének hírként, újdonságként számol be a megváltó két évezreddel ezelőtti születéséről. Az éjszakai álmukból felzavart ismerősök nem neheztelnek az éjszakai látogatásért, házukba hívják az énekeseket, süteménnyel, itallal kínálják meg őket.

A kántálás a következő forgatókönyvet követi. 1. A kántálásra való felkészülés (a kántálócsoport szerveződése, a kántálóének megtanulása, begyakorlása, az útvonal összeállítása). 2. A kántálás (az ének előadása, beköszöntés). 3. Vendégeskedés. 4. Az összegyűjtött adományok szétosztása, elfogyasztása.

A kántálóének előadásának kognitív kontextusa a keresztény ideológia, amely szerint Krisztus kereszthalála az emberiséget megváltotta az eredendő bűntől. A megváltó születése ezért vált a keresztény világ örömünnepévé. Az évről évre ismétlődő ünnep az esemény jelentőségének felidézését, Krisztus születése misztériumának ismételt átélését, a keresztény közösség ifjú tagjainak a hagyományba való bevonását, beavatását teszi lehetővé. A háromnapos ünnep forgatókönyve a következő. 1. Előkészületek: a tér átrendezése (nagytakarítás, karácsonyfa állítás, más ünnepi szimbólumok elhelyezése); ünnepi ételek előkészítése; tisztálkodás. 2. Ünnepköszöntés (köszöntőlapok, köszöntőlevelek, kántálás, ünnepi látogatások). 3. Templomlátogatás, intenzívebb vallásos élet. 4. Kikapcsolódás (a munkavégzés felfüggesztése, szórakozás).

A kántálóének tárgyi kontextusának releváns elemei a megváltó születésére utalnak (karácsonyfa, betlehemi csillag, örökzöld növények, pl. fagyöngy), vagy általában az ünneppel vannak kapcsolatban (ünnepi ételek, italok, ünnepi öltözet).

A kántálóének szociális kontextusát a családi, rokoni, szomszédsági, generációs és vallásos közösségek képezik. Az ünnep idejére az egyén felfüggeszti vagy átminősíti a formális kapcsolatokat (munkahelyi, üzleti-intézményi kapcsolatok), illetve felveszi a kapcsolatot (levél, telefon, látogatás) közvetlen környezetével (családtagok, rokonok, szomszédok, barátok). A kántálók útvonala a szülők, nagyszülők, keresztszülők, az eladósorban lévő lányok, esetleg egyházi és világi elöljárók házát érinti. A kántálás a nemi és a kulturális szerepeken alapszik. A kántálóének által általában férfiak köszöntik a nőket, a fiatalok a felnőtteket, a beosztottak a vezető szerepet betöltő személyeket. A kántálók a kislányokat nem, csupán a nagylányokat és a felnőtt, idős hölgyeket látogatják meg. Olykor vegyes csoportok szerveződnek, nők (lányok és asszonyok) is részt vesznek a kántáló csoportban. A kántálócsoporton belül szintén szerepek érvényesülnek.[43] A csoporton belül a kántálás során egyéni teljesítmények és fogyatékosságok válnak nyilvánvalóvá, amelyek hosszabbrövidebb ideig a kommunikatív emlékezet témáját képezik.

A kántálás funkciói: 1. Krisztus születésére való emlékezés, Krisztus születésének rituális hírül adása, a vallásos élmény megélése; 2. a lokális társadalom kohéziójának felújítása és megerősítése: a rokoni, szomszédsági, baráti, hitközösségi kapcsolatok és a hierarchikus viszonyok ápolása; az egyén kapcsolatrendszerbe való beágyazása; generációs csoportok alkalmi szerveződése; nagylányok felköszöntése, udvarlás; 3. hagyományápolás, a hagyományba való szocializálódás; 4. adománygyűjtés; 5. vallásos-mágikus kívánságok előadása.

A kántálóének szövegkontextusába tartozik a beköszöntő, az ünnepköszöntés, a kántálás megköszönése, a kántálást követő társalgás, a karácsonyi vallásos szövegek (ima, zsoltár, ige, a templomban bemutatott betlehemes, a médiában megjelenő, elhangzó ünnepköszöntő szövegek). A kántálást követő társalgás kitér a kántálóének eredetére, a kántálók útvonalára, a kántálás értékelésére, a háziak egészségi állapotára, a közösség friss eseményeire, kántálással, ünnepléssel kapcsolatos emlékek és élmények felelevenítésére. A karácsonyi ünnepkörön belül a kántálás mellett a melodikus beszédre egyéb alkalmak is adódnak (pl. zsoltáréneklés).

6. A valamilyen téren előadói szerepet felöltött személy az évek során nemcsak repertoárt, hanem előadói stílust is alakított magának. A bácskai Szűcs László parasztmesélő (sz. 1922) a következő nemverbális kódot alkalmazta: arckifejezés (jóváhagyás, hangsúlyozás, irány és méret érzékeltetése, párbeszéd, nevetés, döbbenet, gondterheltség, zavar, szomorúság), fejmozgás (tagadás, jóváhagyás, hangsúlyozás, irány és méret érzékeltetése, párbeszéd kezdete, nevetés, szomorúság, döbbenet, zavar, gondterheltség), kézmozdulat (jóváhagyás, hangsúlyozás, irány és méret érzékeltetése, párbeszéd kezdete, nevetés, szomorúság, gondterheltség, zavar), vállrándítás, cuppantás, sóhajtás (Raffai J. 2001: 117–119).

7. A történetmondásnak és -hallgatásnak íratlan szabályai vannak. *A halottról jót vagy semmit* – így szól a halottakról való beszélés általános szabálya. A vicc- és a találós kérdés előadása esetén az *aki tudja, hallgasson* elv érvényesül. Mezőségen a hagyományos paraszti élet rítusa volt a *kiabálás a hegybe*. Szilveszter estéjén a falu fiataljai két szemközti domboldalra vonultak szürkelet után, s onnan kikiabálták az elmúlt év normaszegő eseteit (házastársak, szomszédok perlekedése, lopás, hűtlenség). A kapukba gyűlt falubeliek kíváncsian halgatták a számvetést. A kikiabálásért nem volt szabad megharagudni (Zsigmond Gy. 2005).

8. A történetmondást proxemikai szabályok határozzák meg. Berkeszi István temesvári tanár naplót vezetett az első világháború idején. Naplójában feljegyezte, hogy a friss események felől a fővárosból érkező lapokból értesültek, vagy a város központjában a kirakatban elhelyezett sürgönyből. Ugyanakkor a város férfi lakossága „naponként délelőtt ½ 8–10-ig a Jenő herceg téren ad egymásnak találkát, itt beszéljük meg a legfrissebb híreket, gyakran olyanokat, amelyek a hírlapokban nem közölhetők, csak magánútron jutnak egyik vagy másikunk tudomására" (Berkeszi I. 1989: 43).

---

[43] A kalotaszegi falvakban a 20. század során a karácsonyt megelőző hat hétben a legények *legénygyűlés* keretében *vezetőséget, elsőséget* választottak. A tisztségviselő személyek megszervezték és levezették a kántálást (a kántálócsoport összeállítása, a kántálóének kiválasztása, begyakorlása, az útvonal összeállítása, a kántálás lebonyolítása, az adományok összegyűjtése és elfogyasztása/szétosztása), megszervezték a karácsonyi táncot, kiértékelték – megdicsérték és elmarasztalták, büntették – a csoportban részt vevő fiatalok viselkedését. A kalotaszegi karácsonyi ünnepkör leírása: Vasas S.–Salamon A. 1986: 60–102.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Médiumok és műfajok

A *médianarratológia* a médiumelméleti kutatásokból kinőtt irányzat, amely az új mediológiai, kommunikációs technikákat és technológiákat, az új mediológiai – kommunikációs, használói és értelmezői – szokásokat és habitusokat, az új mediológia társadalmi (szerep- és társadalomképző) sajátosságait és effektusait, az új szövegek tartalmai-formai-mediális sajátosságait egyaránt gyorsan lereagálta, értelmezte és alakította. Kezdetei az 1990-es évekhez nyúlnak vissza, média- és narratológiatörténeti előzményeket integrálnak. Irányzatként való elfogadtatását az a megállapítása alapozta meg, hogy „az elbeszélés alakításában annak a médiumnak mint közegnek a sajátosságai is részt vesznek, amelyben az elbeszélés létrejön" (Maksa Gy. 2010: 12). A korábbi narratológiai előzmények után a kutatás a médium (illetve az intermedialitás) vizsgálatát is bevonta a történet és a történetalkotás- és használat értelmezésébe. André Gaudreault és Philippe Marion a mozgókép – mint technika, kifejezésmód és fogyasztói attitűd és habitus – születését és intézményesülését követte nyomon (A. Gaudreault–Ph. Marion 2006). Az említett szerzőpáros mellett Régis Debray a fénykép, François Schuiten és Benoît Peeters a képregény mint médium leírását végezte el (R. Debray 1992, F. Schuiten–B. Peeters 1996). Az 1990 utáni évek irodalmában egyre több figyelem irányult az inter- és a multimedialitás formáira és lehetőségeire (A. Gaudreault 1999, F. Jost 1999).

A történetek megjelenítésére használt médiumok az oralitás, az írás, a kép, a mozgás és a multimediális film. Mindenik médium a maga technikájával és expresszív eszközeivel teremti meg a történetet. A narráció történetében a könyvnyomtatás kezdete (15. század), az alfabetizmus elterjedése (19–20. század), a távközlés (19. század második fele), a tömegmédiumok (a nyomtatott sajtó a 18–19. század fordulóján, a rádió és a tv a 20. század első harmadában), az elektronikus és hálózati médiumok megjelenése (a 20–21. század fordulóján) jelentős fordulópontot képezett.

A ponyvairodalom a 16. század végétől évszázadokon keresztül változatos és vonzó olvasmányt nyújtott. Kínálatában szerepeltek széphistóriák, népmesék, a világ népeinek meséi, paraszti mondák, népies elbeszélő költemények, hírversek, találósok, álmos- és szerencsekönyvek, naiv ismeretterjesztő könyvek, legendák, jövendölések (Pogány P. 1978). A ponyvairodalmon keresztül, ugyanazon olvasmányok körül találkoztak a magyar olvasók különböző rétegei. Az olvasmányok honosították meg a mindennapokban az exotikus, a szenzációs történeteket. A 18. század végén indult hírlapirodalom ehhez adta hozzá a lokális és a távoli életvilágok aktuális eseményeit. A hírlapok, majd a 20. század első felétől a rádió és a tv által a köztudatban állandósult a regionális világ és a szellemi centrumok – újságíró által képviselt – nézőpontja. A hírrovatok, a híradók az aktuális események sokaságát kínálták fel. Az elektronikus média (e-média, tömegmédia) létrejötte (1983) a médiafogyasztást jelentős mértékben liberalizálta, s egyúttal a narratív identitás megalkotásának és kommunikálásának új lehetőségeit teremtette meg (honlap, blog, blog-újság, társasági blog) (Balázs G.–Bódi Z. szerk. 2005). Az olvasmányok szabad megválasztása, a navigálás mellett az internet a hírek, az események visszakereshetőségét

is felkínálta. Az új média műfajaiban a multimediális és hipertextuális jelleg érvényesül. Szintén a 20. század tette elérhetővé a képi önkifejezés technikai eszközeit (fényképezőgép, kamera, web tárhely, weboldal).

Voigt Vilmos a kommunikációelmélet komplex szempontrendszerét érvényesítő műfajtipológiát állított össze. Ebből a rendszerből említünk néhány bináris oppozíciót, lehetséges műfaji megnevezéssel: egyéni műfajok (levél) – közösségi műfajok (katonadal, köszöntő, emlékvers), alkotói műfajok (emlékirat) – előadói műfajok (vőlegénybúcsúztató), egyedi (emlékirat) – tömeges (emlékvers), rögtönzött műfajok (igaz történet, halottsirató) – tradicionális műfajok (ima, ráolvasás), egyéni befogadású műfajok (levél) – közösségi befogadású műfajok (vőfélyvers), lezáró befogadás (levél) – továbbadás (ballada), receptív továbbadás (ima, ráolvasás) – alkotó továbbadás (vicc, igaztörténet), egy funkciós műfajok (ima) – több funkciós műfajok (sirató), pragmatikus műfajok (locsolóvers) – szakrális műfajok (ima), egyszer kódolt műfajok (firka) – többszörösen kódolt műfajok (emlékvers), akusztikus (kántálóének) – kinetikus (pantomim), szóbeli (vicc) – írásos (sírfelirat), vers (ballada) – próza (mese), kortársi (élménytörténet) – utólagos (népmese), konzervatív (kántálóének) – variatív (locsolóvers), azonos nyelvű – fordítás, reális (lokális történelem) – irreális (varázsmese), tényszerű (élettörténet) – fiktív (mese), tragikus (ballada) – komikus (paródia) stb. (Voigt V. 1972: 129–131).

A népi kultúra műfajrendszerének jelentősebb műfajai a következők. A szerepekre osztott viselkedést, a játékot, a dramatikus megjelenítést érvényesítő szokások, rítusok csoportjai az átmeneti rítusok (keresztelő, rukkolás, lakodalom, temetés), az avatórítusok (konfirmáció, bérmálás, határkerülés), a búcsúztató rítusok (lelkészi kibúcsúztató, menyasszony-, vőlegény-, halottbúcsúztató, ballagási rítusok), a munkaszokások (kaláka, szüret, aratószokás, disznóölés), az emlékünnepségek, megemlékező szertartások, kommunikációs szokások, jelesnapi rítusok (a farsangi alakoskodó játékok, a farsangtemetés, a tavaszi zöldágállítás, a húsvéti locsolás, a pünkösdi királyválasztás, a vízkereszt, Iván-, András-, Katalin-napi tudakozódási szertartások, halottak napi temetőlátogatás, a Mikulás-napi ajándékozás, a karácsonyi kántálás és köszöntés, a betlehemezés), a mindennapok szokásai (étkezés, kapcsolattartás, tisztálkodás), a hét napjainak szokásai (piacolás, bevásárlás). A lírai műfajok a következők: népdal, virágének, szokásköltészet (varázsdal, szokásének, betlehemes, kántálás, aratódal, párosító, lakodalmi dal, köszöntő, halotti búcsúztató, emlékvers), alkalmi dal (bölcsődal, siratóének, lakodalmi dal, munkadal, táncdal, átokdal, gúnydal, bordal, mulatónóta, panaszdal, szerelmi dalok, katonadalok, vándorének, rabének, bujdosóének, kurucének, 48-as dal, betyárdal, pásztordal, munkásdal, koldusének, diákdal, bakternóta, szolgadal, börtöndal, keserves, hajnalének, lakodalmi dal, csúfolók, fonódal). A népi epika műfajai: hősepika, ballada, történeti ének, mese, monda, lokális történelem, legenda, archaikus ima, átok, káromkodás, szerencse lánclevele, proverbium, találós, rigmus, jelszó, kiáltás, anekdota, adoma, vicc, igaz- és élménytörténet, élettörténet, képtelen történet, híresztelés, pletyka, hírvers, napló.

Az egyes rítusokon, beszédhelyzeteken belül különböző műfajok állandósultak. A rítus teremti meg a különböző műfajú szövegek és az egyéb szokáscselekvések rituális koherenciáját.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A lakodalmi rítus szövegműfajai a következők: nyomtatott meghívó, vőfélyek verses meghívója, násznagy meghívása, koszorúslány kikérése, násznagy köszöntése, vőlegénybúcsúztató, felszólítás a felsorakozásra, menyasszony kikérése, menyasszonybúcsúztató, felszólítás a templomba indulásra, esküvői prédikáció, zsoltáréneklés, ima, eskü, az ifjú pár köszöntése, befogadóvers a vőlegény házánál, pohárköszöntő, asztalhoz hívás, az ifjú pár oktatása, elmélkedés a házasságról, étel előtti ima, étel- és italbejelentők, felszólítás a menyasszonyi táncra, szórakoztató vers és tréfás történet, kásapénzszedés bejelentése, népdalok és nóták. A lakodalomban további elsődleges műfajok is helyet kapnak (köszönés, társalgás). A temetési szertartáson belül történik meg a halott elhantolása, emlékének kihelyezése, a halottól való búcsúvétel, a gyász kinyilvánítása. Ezek a funkciók több műfajban öltenek formát (végrendelet, újságban feladott gyászhír, gyászjelentő, halottsirató, halottbúcsúztató vers, temetési prédikáció, sírfelirat, zsoltárok, virrasztóénekek, koszorú- és koporsófelirat, kondoleálás).

Minden kor kialakítja a maga műfajrendszerét. A nyilvánosság szerkezete és szabályai (a bürokrácia kiépülése, az oktatás terjedése, általánossá és kötelezővé válása, a szabadidő megjelenése, a szórakoztatóipar kialakulása, a migráció fokozódása, a közvélemény média általi monopolizálása), a társadalmi kommunikáció médiumai és technikái (oralitás, kézírás, könyvnyomtatás, hírlapirodalom, a távközlés, a film, a rádió, a tévé, az internet), a mentalitások átstrukturálódása és konfrontációja (vallásos világkép, a humanizmust követően megjelenő személyesség, a felvilágosodás, a nacionalizmus, a globalizmus) koronként alapvetően átszervezték a kapcsolattartási és művelődési habitusokat, a kommunikáció műfastruktúráját. A műfajok alkalmazása kapcsolatban áll az érvényben lévő hatalmi diskurzussal (törvénykezés, intézményi habitusok, média), a viselkedési normákkal, a divatokkal. A műfaji normák betartása szabatos önkifejezést tesz lehetővé, garantálja a kommunikáció eredményességét. Eric Donald Hirsch megállapítása, hogy a közlési szándék megvalósulásának alapvető feltétele a műfaji normák betartása. Pierre Bourdieu szerint a hatalmon lévő elit magának tartja fenn a kompetenciákat kialakító intézményeket. Alfred L. Kroeber azt figyelte meg, hogy az önkifejezésre való törekvésben mind a divatos műfajok követése, mind azok megsértése érvényesül.[44]

Olvasmány

1. Az utóbbi kétszáz évben az erdélyi temetési rituális beszédmódban a következő szövegfunkciók voltak jelen: 1. a szertartás irányítása, a halott hozzátartozóinak, ismerőseinek valamint idegenek informálása a szertartás körülményeiről; 2. búcsú, a halott és a hozzátartozók, ismerősök részéről történő ritualizált búcsúvétel; 3. a halott biográfiájának megszerkesztése, bemutatása és kihelyezése; 4. a halott genealógiai struktúrába való belehelyezése, a genealógiai történet megszerkesztése, bemutatása és kihelyezése; 5. meditáció, az élet és halál céljának, természetének értelmezése; 6. végrendelkezés, a halálra készülő személy általi végrendelkezés, vagy a halott valós vagy feltételezett utasításainak, óhajainak szertartásos kinyilvánítása; 7. a halott nyugalmának befolyásolása (siratás, ima, szómágia); 8. a halottnak való emlékállítás.

A funkciókat egyidőben, párhuzamosan élő, egymást kiegészítő, vagy időben egymást váltó szövegtípusok töltötték be. Alább a funkcióknak néhány szövegtípus közötti elosztását tekintjük át:

---

[44] A műfajszociológia szempontjainak összefoglalása: Wessely A. 1982.

funkciók	gyászjelentő	gyászhír	megemlékezés	virrasztóének	halottbúcsúztató ének	sírfelirat
irányítás	+	+	–	+	+	–
búcsú	+	+	–	+	+	+
biográfia	+	+	–	–	+	+
genealógia	+	+	–	–	+	+
meditáció	+	–	–	+	+	+
végrendelet	–	–	–	–	+	–
nyugalom	+	–	+	–	+	+
emlék	+	+	+	–	+	+

Az aranyosszéki temetési rituális beszédmód szövegműfajainak időbeli kibontakozását a következő táblázat szemlélteti:[45]

virrasztóének	búcsúztató	gyászlap	nekrológ	köszönet	részvét	megemlékezés	sírfelirat
1894	1980	1835	1891	1932	1940		

2. A történetek beszédhelyzetbe, beszédeseménybe, szövegkontextusba illeszkednek. A történetet megelőzi az elmondást kiváltó pretextus, az elhangzás után a történet értelmezése következik, a beszélgetők kitérnek a történet eredetére, korábbi elhangzásának helyzeteire. Alább egy regényrészlet olvasható. Benne egy tanító beszélget tanítványával:

– *De okos vagy, te kislány. Bizony, el kellene felejteni.*

– *Mint Picula a katonaságot.*

– *Hát az hogy volt?*

Tudja, Piscula, a kolostorforma vénlegény nálunk, hát csak besorozták egyszer régen, s ott né, októberben csak kapja a behívót. Jól van. Szépen elteszi a cédulát a ládafiába, ahogy kell, s nyugodtan otthon marad. Egyszer aztán csak jönnek érte a csendőrök, s kérdezik, hogy mért nem ment. – Hova? – kérdezi Picula nagy nyugalommal. – Hát katonának – mondják azok –, hiszen megkapta a behívót. – Ja? A behívót? El is felejtettem…– Azóta mondják itt nálunk, hogy elfelejtette, mint Picula a katonaságot. Na, ugye, maga is belátja, hogy el kell felejteni. (Péterfy Emília: *Fenyő és folyondár. Regény*. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1968. 130.)

[45] A kutatás eredményeinek bemutatása: Keszeg V. 2000, 2002: 205–256, 2002a, 2008: 310–327.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A műfajok végigkísérik az embert életpályáján. A csecsemő és a kisgyerek gyermekmondókába foglalt rövid és ritmusos történeteket hallgat és utánoz. Ha fiú, 3-4 évesen édesapjával, 6-7 éves kortól testvéreivel, barátaival meglátogatja a rokon és szomszéd családokat, rituális történeteket szaval és énekel, locsolóverset, kántálóéneket. Ha leány, édesanyjával otthon várják a köszöntőket. A tv előtt ülve rajzfilmeket követ. Az óvodában mesét tanul, a templomban bibliai történeteket. Iskolába kerülve, olvasókönyvéből állat- és varázsmesét, a családi és az iskolai könyvtárból kalandregényeket olvas. A családban, a rokonságban fényképeket nézegetve, a temetőben járva megtanulja szülei, nagyszülei élettörténeti epizódjait. Társainak előbb utazási kalandjait és élményeit meséli. Serdülőként történetrepertoárja állandósulni kezd. 16 éves korában vannak kedvenc család- és személyes élettörténeti narratívumai, kedvenc filmjei, regényei, ismeri példaképei és a sztárok történeteit, a díjazott regényeket, filmeket. Ettől az életkortól tud titkot tartani. El tudja dönteni, mikor, kinek mit kell vagy nem kell, szabad vagy nem szabad, illik vagy nem illik elmesélni. Rájön, hogy a gyermekkorában hallott történetek tulajdonképpen nem voltak végigmondva, hogy a valóság több is, kevesebb is, másabb is, mint ahogyan azt korában a történetekből megismerte. Felnőttként véleménye van a háborúkról, a holokausztról, a kollektivizálásról, a történelemről, a sorsdöntő eseményekről, ismeri a családtagok, a szomszédok, az elöljárók történeteit, épületek, fák, tárgyak történetét. Előbb gyermekeinek és azok kortársainak kezd történeteket tanítani, mérlegeli, milyen adókat, fórumokat nézzenek, aztán környezetében a lokális emlékezet, tudás fenntartója lesz. Halálesetek, tragédiák, perpatvarok esetén részt vállal az igazság megkonstruálásában, nyilatkozik a nyilvánosság előtt. Minél több történetet ismer, ítéletei annál koherensebbek és következetesebbek lesznek. A történetekben tárolt emlékei alapján tudja, mit kell mondani akkor, amikor kondoleálni megy, s mit akkor, ha kondoleálást kell fogadnia. A történetek segítségével tud ítélkezni, szórakoztatni, felszínre hozni és megértetni érzéseit és gondolatait, kifejezi egyetértését vagy ellenérzését, beszél arról, hogy régebb más volt a világ, hogy régen elköltözött személyeket milyen igazságtalanságok értek.

Olvasmány

1. Honko Lauri megfogalmazása szerint a műfaj „meghívás a formára". Azaz, lehetővé teszi és előírja egy téma speciális feldolgozását (L. Honko 1989: 13). Ennek szemléltetésére szolgál a következő példa. A magyar klasszikus népballada virágkora a feudalizmus. Legnépszerűbb témája a családon belüli, a szerelmesek, a házastársak és a generációk közötti konfliktus. Főhőse a nő, aki belesodródik az eseményekbe és döntése következtében tragikusan elbukik. A férfiak ítélkeznek fölötte.

Az okos lány (A talányfejtő lány) mesetípus a nemzetközi mesekatalógusban az AaTh 850-es típusszámot viseli. Ennek magyar változatában az ifjú Mátyás király tudomást szerez az okos lányról, s a lánynak – édesapja közvetítésével – feladatokat ad. A leleményes lány elnyeri méltó jutalámát, a király feleségül veszi. Nos, ennek a történetnek egyetlen gyűjtőponton, a moldvai Klézsén az utóbbi másfél évszázadban több balladai változatát jegyezték le. A balladai szüzsé szerint ifjú Mátyás király álmot lát. Álmában az üvegablak alatt almafa nő, ágainak száma tizenkettő, s ezeken 300 levél zöldell, valamint hatvanhat virág virul. Az okos lány apját fővesztéssel fenyegeti meg, ha nem fejti meg az álmot. A lány könnyedén megválaszolja a kérdést, a fa az időfa, az év, tizenkét hónappal és 366 nappal. A második feladvány szerint a lánynak néhány kenderszárból sátorborítót, kendező kendőt és ebédelő ruhát kellene szőnie. A lány kibúvó választ ad: ha a király két darab forgácsból osztovátát készít, azon ő megszövi a kért textildarabokat. A király ekkor vallja be, hogy neki a lány kell. A lány azonban átkot mond magára: első kakasszókor könnyű, második kakasszóra nehéz

betegségbe essék, s mire a kakas harmadszor megszólal, kimúljék a világból. Miért ez – a mesétől eltérő – drámai befejezés? „A ballada – szemben a mesével – tragikus életvitelt ábrázol. Az egymáshoz érzelmileg nem tartozó emberek konfliktusának előrevetítését jelezte a ballada első és második része. Sem a talányfejtéssel, sem az abszurd kívánságok teljesítésében nem a megoldásnak van jelentősége, hanem a férfi/nő közötti ellentét kifejezésére szolgál" – írja a balladát elemző Kríza Ildikó. A talányfejtő lány klézsei balladája angol és német párhuzammal rendelkezik, középkori eredetre vezethető vissza (Kríza I. 1994).

2. 1629-ben Lőcsén egy kisméretű könyv került ki a nyomdából. Német nyelvből fordították, címe: *Mesés Könyvecske*. Ennek az 1989-ben megjelent reprint kiadásából másolunk ki egy mesét. *Találd. Egy igen szép mező, igen jól bé vettetett, és sok ember el mégyen mellőle, és nem tudgya sok ember, mit vetettek abba. Felelet: Az könyv avagy pappiros, az melyen irás vagyon.* Valójában egy találós kérdés ez, a rá adott megfejtéssel. Mese megnevezés alatt találós kérdés fordul elő a Jókai-kódexben is 1450 körül, a Döbrentei-kódexben 1508-ban.

A *mese* szó a magyar nyelvben honfoglalás előtti eredetű. Jelentése azonban más volt, *'találós kérdést, rejtvényt, enigmát'* jelölt, szórványosan még a 19. században is. A 16. században a szó már a mai jelentésében is előfordult. Ilyen jelentésben 1749-ben szerepelt először nyomtatott szövegben. A szó valójában a 19. századtól kapcsolódott össze mai jelentésmezejével. A 17–19. század során a *monda* is ugyanezt a műfajt jelölte. Az Erdélyi János által 1846–1848 között három kötetben kiadott *Népdalok és mondák* gyűjtemény címében ilyen jelentésben fordul elő (Voigt V. sajtó alá rendezte 1989, Voigt V. 1998: 229–230).

3. Az előbbi eset a *műfaji átcsapás* néven ismert jelenséget is példázza, amikor egy történet más műfajban kerül feldolgozásra.

Balog Józsi 1805-ben született Kézdicsomortánban. 1829-ben, azaz 24 éves korában – gyalogkatona volt, nősülni készült, házat épített – sót vásárolni indult Moldovába, a Keleti-Kárpátokon keresztül. Vállalkozása tragédiába fulladt, a határőrök csempészként letartóztatták, s a hadi törvényszék halálbüntetéssel sújtotta. Az ítéletet „ezerek szeme láttára" végre is hajtották. Szántó Ferenc, a kézdipolyáni tanító 1931-ben 64 soros halottbúcsúztató verset írt az eseményről. Szántó Ferenc verse folkorizálódott. A Székelyföldön, Moldovában népballadává változva annak a hősnek a tragikus sorsát jelenítette meg, aki népéért hozott áldozatot.

A vers folklorizálódásához hozzájárult az a tény, hogy a só a kincstári monopólium részét képezte, nehezen volt beszerezhető, ezért a sócsempészek a nép hősei voltak, a székely határőrök is rokonszenveztek velük. A székely férfiak a sót általában Târgu Ocnáról szerezték be, szekéren, lóháton vagy csoportosan hozták át a Székelyföldre. 1829-ben a határőrséget a hadi törvényszék éléről frissen áthelyezett Martinyi alezredes vezette, aki példás – túlzott – büntetést szabott ki Balog Józsira. A balladát Nagy Lajos 1846-ban küldte el Erdélyi Jánoshoz. Első változata korábbról, 1835-ből származik. A ballada 1900-1930 között élte virágkorát, utána töredezni kezdett. Eredetéről és történetéről Antal Árpád 1962-ben írt tanulmányt *Balog Józsi balladája keletkezésének és változásának kérdéséhez* címmel (Antal Á. 1962).

4. A szakirodalom többször jelezte, hogy egy-egy történet csattanója önállósul, proverbiumként, szállóigeként marad meg a lokális emlékezetben. Az aranyosszéki Mészkőn az 1930-as években egy tehenet legeltető fiú a kötelet a kezéhez kötötte, hogy az állat ne kóboroljon el. A tehén valamitől megrémült, vágtatni kezdett, magával rángatta a földön csúszó őrzőjét. A fiúnak kezéről, lábáról, arcáról lehorzsolódott a bőr. A faluban az esetet hosszú ideig emlegették. Ma egy proverbium emlékeztet az esetre: *Vizesedik, mint a Tamás orcája.* (Adatközlő Gálffy E. sz. 1921, Mészkő)

5. A mesekutatás több alkalommal jelezte szépirodalmi alkotások folklorizálódását. A széki Győri családba 1910 táján jutott el Boccaccio novelláinak gyűjteménye. Az apa, Győri Mihály meseként kezdte előadni gyermekeinek a történeteket. Lánya, Győri Klára 1918-tól kezdve mintegy negyven éven keresztül 17 Boccaccio-történetet szerepeltetett a repertoárjában. A szépirodalmi alkotások egyik csoportja a novella-, másik része a tréfás mesék karaktereit öltötte magára (Nagy O. 1993: 198–220).

Alább az epikus műfajokat mutatjuk be.

A *mítosz* (görög *müthosz* 'elmondás, elbeszélés') a világ teremtéséről, istenek és természetfeletti lények, kultúrhéroszok tetteiről szóló történet. Csoportjai a klasszikus ókor, a biblia és a törzsi társadalmak történetei. A mítoszok témája: az istenek eredete, a kozmosz keletkezése, a világvég, az égitestek, a növények és az állatok, az ember, az intézmények, a kulturális javak teremtése, a természeti ciklusok eredete. A mítoszok szüzséje

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

megjeleníthető verbális (orális és írott), vizuális (festészet, szobrászat) és kinezikus (játék, előadás) formában. A mítoszok vallásos, mágikus, ideológiai és esztétikai funkciót töltenek be. A vallással, majd a tudománnyal való párhuzamos együttélés során mind a vallásos, mind a világmagyarázó, normatív szerepüket elveszítették. Szépirodalmi feldolgozása (mítoszregény) az antik kortól ismeretes. Az iskolai oktatás is gondoskodik a mítoszi szüzsék népszerűsítéséről.

Az *eposz* (görög *eposz* 'szó, elbeszélő költemény') (az archaikus eposz) a mitikus világképpel kapcsolatban álló verses történet. Témája a világ teremtése, egy nép születése, az ember küzdelme a khtonikus lényekkel. Az államalapítást követően alakult ki a *hősének* (a klasszikus eposz, lovageposz, feudális eposz). A mágikus-mitikus világképet a hírnévideológia, a történelem váltotta fel. A hősének hőse a külső ellenséggel veszi fel a küzdelmet. A magyar archaikus eposz az államalapítást megelőzően virágozhatott. A honfoglalást követően kialakult hősepika a vándorlás, a honfoglalás, a feudális harcok eseményeit verselte meg (csodaszarvas, Emese álma, vérszerződés, fehér ló; Lehel, Botond, Szent László, Toldi, Mátyás király tettei). A hősepika töredékesen maradt fenn, krónikákban, históriás énekekben, történeti mondákban és népballadákban. A hősepikai nyomai megmaradtak a szókészletben és az epikus formulákban.

Az eposz szépirodalmi műfajként élt tovább a 16–19. században. A *könyveposz* az ó- és a középkor során alakult ki (J. M. Meletyinszkij 1971, Voigt V. 1998b, Demény I. P. 1997).

A *népmese* feltételezhetően mitikus-mágikus funkciójú, később heroikus, az újkortól szórakoztató funkciójú történet. Feldolgozásai előfordulnak a korai (ókori) egyiptomi, mezopotámiai, görög, római, keleti, héber szépirodalomban, a középkori krónikákban, a középkor (héber), a 16. század kódexirodalmában, a reformáció korának vallásos irodalmában, a 20. század filmművészetében, a képregényben. Népszerűvé válásához hozzájárult a fordításokat és feldolgozásokat közreadó ponyvairodalom, az iskolai oktatás, a 19. században kezdődő folklorisztikai mesekutatás. A 17. századtól kezdődően szépirodalmi változata az *irodalmi mese, műmese*.

A magyar népmese korai rétege (szüzsék, szereplők, formulák) honfoglalás előtti (hősmese, varázsmese). Alműfajai *a tündérmese* (*varázsmese*), *a hősmese*, *a novellamese*, *az állatmese*, *a legendamese*, *a tréfás mese*, *a hazugságmese*, *a formulamese*, *a csalimese* (Banó I. 1988, Voigt V. 1998).

A *monda* a természeti világ elemeinek eredetét, történelmi események emlékét, transzcendens lények tetteit megörökítő népköltészeti alkotás. Tartalmi csoportjai az *eredetmondák* (aitiologikus történetek) (a világ, az égitestek, a hegyek, a folyók, az állatok és a növények, az ember, a betegségek stb. eredete), *hiedelemmondák* (mitikus mondák) (természetfeletti lények, emberfeletti képességekkel rendelkező személyek tettei), *történeti és művelődéstörténeti mondák* (népek, települések, épületek eredete, történelmi események, történelmi hősök tettei), *urbánus mondák*. Mind a négy tematikus csoportba tartoznak lokális történetek és vándormondák. A monda lehet személyes élmény története (*memorat*) és igaznak tartott, bár nem igazolt történet (*fabulat*) (Nagy I. 1988, 1988a, Lengyel D. 1988).

A *falumonográfia* a lokális emlékezet és történelem írásban való megörökítése. Szerzője a lokális társadalom tagja vagy hivatásos kutató. Forrásai a helyi orális hagyomány, a település terében található írott és tárgyi dokumentumok, valamint történelemtudományi munkák. A falumonográfia megszerkeszti a település történetét, a település történetét korszakokra tagolja, az egyes korszakok a lokális társadalom tagjaival népesíti meg, kapcsolatokat állapít meg a lokális, az ország- és az európai történelem között. A falumonográfia a lokális identitás alakzata. A falumonográfia műfaja a 19. század közepén jelent meg. (Irodalom: Szilágyi M. 1984, Gyáni G. 1990, 2002.)

Olvasmány

A lokális történelem korai formája a toronygombokban elhelyezett emlékirat, amely Erdélyben a 16–17. század fordulójától folyamatosan népszerű műfaj. A 19. századtól a lokális monográfiák megszerkesztését az egyház, az iskolai oktatás, a helyi és megyei közigazgatási intézmények ösztönözték (Keszeg V. 2006, 2007a, 2007b, 2008: 328–350, Vajda A. 2007).

A *népballada* (latin *ballare* 'táncolni') verses formájú epikus ének. A középkor végén, a 11–15. század között alakult ki, a feudalizmus sajátos társadalomtörténeti körülményei között, a feudalizmus társadalmi viszonyait jelenítette meg. Műfajtörténeti, ezen belül formai, tartalmi és zenei szempontból kapcsolatban állt a hősepikával, a népdallal (rabénekek, szerelmi dalok, keservesek), a románccal, a legendával, a ponyvairodalommal, a történeti narratívumokkal, ritkán a népmesével. A ballada fejlődéstörténetének két korszakát képezi a régi stílusú, klasszikus és az új stílusú népballada. A két korszak vízválasztója a 18–19. század fordulója. A népballada műfajának alműfajai a legendaballada, a siratóballada, a ponyvaballada, a lokális ballada.

A 17. század közepétől a búcsúk, a vásárok attrakciója a *hírvers* (paraszti nevén *krónika*) és annak árusítása (Takács L. 1988, Pogány P. 1978: 82–92). A hírversben egy félnépi költő adta elő a legfrissebb (távoli vagy hazai, helyi) szenzációkat. Az árus vagy a felesége énekelve reklámozta. A hírvers terjedelmes első része egy eseményt írt le, a rövidebb, 1-1/2 oldalas rövidebb rész pedig szubjektív reflexiót tartalmazott, s ezt énekelve adták elő. 1900 táján e két szerkezeti egység elszakadt egymástól. Önállósult a verses „regény" és a dal. A műfajnak a világháború vetett véget (Takács L. 1951: 12–14).

A *legenda* (latin *legere* 'olvasni') vallásos tárgyú elbeszélés, szentek (Jézus, Mária, Szent Péter stb.) életét és tetteit, csodatételeit mondja el. Az egyház a 16. században határolódott el a naiv történetektől. Szerepük a példaadás, a vallásos élmény megélése, a szórakoztatás. A verses formájú legendák különböző rítusok keretében kerülnek előadásra (karácsonyi kántálóének, húsvéti locsolás).

Az *archaikus népi ima* a népi, főként katolikus kegyességi gyakorlat verses szövegtípusa. Legtöbbször a Krisztus kínszenvedését és kereszthalálát, Mária fájdalmát megjelenítő passió. Motívumkészletében pogány-, közép- és barokk-, valamint újabb kori (pl. ponyvai) elemek ötvöződnek. Az ima szerkezeti elemei a látomáson alapuló lírai kezdőkép, az ezt követő szenvedéstörténet és az imamondás ellenében kilátásba helyezett jutalmat megnevező záradék. Az archaikus ima funkciói a hitgyakorlás, a vallásos élmény

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

megélése, a szakrális kommunikáció, az érdemszerzés, a bajelhárítás és a védekezés. Előadása individuális vagy kollektív jellegű, ritualizálódott (összefogott kéz, térdeplő testtartás, mormoló előadás, más vallásos szövegek), részét képezi a mindennapi, az ünnepi és az alkalmi vallásos gyakorlatnak. Felfedezése az 1960–1970-es években történt meg, Erdélyi Zsuzsanna nevéhez kötődik (Erdélyi Zs. 1976, 1988, Tánczos V. 1995, 2000).

A *szent levél, a mennyből jött levél* az ének- és imaszövegeket, legendákat tartalmazó, a 16–19. század között virágzott szakrális nyomtatványok, a vallásos ponyvairodalom körébe sorolt szövegtípus, a ponyvairodalom terméke, nyomtatványok vagy kéziratos másolatok formájában terjedt. A 19. században a német nyelvterületen terjedt el *Himmelsbrief* néven. Természetfeletti eredetűnek állította magát, naiv, laikus megfogalmazásban vallásos ismereteket forgalmazott, vallásos előírások betartására ösztönzött, bűnbocsánatot helyezett kilátásba. Olvasása, másolása, elmondása által a levél a szakrális kommunikáció részét képezte. A ponyvakiadvány vagy annak kéziratos másolata olvasással vagy puszta jelenléte által mágikus erőt aktivizált, golyótól, betegségtől és bajtól védett. A magyar ponyvairodalom a 19. század végén, a 20. század elején hozta forgalomba az égi levelek különböző típusait (*Szent levél, Csodálatos kép, Szent betűk, A hét mennyei szent zárok imádsága, Tóbiás áldása*).

Népszerű formája egy paródia, a szabados erkölcsű debreceni asszony, *Czenkné históriája*, amelyben a meghalt személy barátjának tett fogadalmát teljesíti, amikor versbe foglalja a túlvilágon tett megfigyeléseit. A történet 17. századi angol előzmény után a 19. század elején tűnt fel a kollégiumi kéziratos irodalomban.

A szakirodalom által számontartott adatokat Lengyel Ágnes összesítette (Lengyel Á. 1999: 162–163. Továbbá: Ujváry Z. 1980a, Küllős I. 2004. 147–167).

Az *átok* narratív természetű, általában orális, ritkán írott nyelvi agresszió. Illokúciós aktus, performatívum. Elhangzására a személyközi viszonyok megromlásakor, feszült hangulatban kerül sor. Rövid terjedelmű szöveg, elmondója a megátkozott személy, család megkárosítását kívánja egy szenttől vagy más erőtől (ördög, természeti vagy természetfeletti erő; betegség, halál, szenvedés, a gazdaság pusztulása). Az átok célja lehet egyszerűen a megfélemlítés, a harag, az indulat kifejezése. Az átokmondásra vagy a megátkozott személy előtt vagy távollétében, vagy tanúk jelenlétében vagy hiányában kerül sor. Az átok kognitív kontextushoz kötődik (a szó erejébe és a transzcendens lényekbe vetett hit), előadása nagy hangerővel történik, az előadást gesztusok kísérhetik (égre emelt kéz, térdeplés). Az átok alapvetően megváltoztatja a társadalmi kapcsolatokat (Klaniczay G. 1981, Eperjessy E. 1999, Szigeti J. 2004).

Olvasmány

Michael Stewart *Daltestvérek* című könyvében (1994) a magyarországi roma lakosság beszédhabitusait ragadja meg. Mikor valaki egy kérést visszautasít, a nyomatékosításért önátokhoz folyamodik: „Az egyetlen járható útja ennek az, hogy az ember felvonultat valami legyőzhetetlen akadályt, azután megátkozza magát. […] Végül aztán rájöttem, hogy az egyedüli kiút az, ha mindent egy lapra föltéve megátkozom magam, sőt még inkább a saját gyermekeimet. Ha például az elutasításhoz hozzátettem: »Haljon meg a fiam, nem tudok elmenni«, az már elégséges oknak számított. Ha valaki még ekkor is tovább unszolt volna, az azt jelentette volna, teljesen hidegen hagyja őt a gyermekeim sorsa.” (M. Stewart 1994: 110.)

A *káromkodás*, az *istenkáromlás* rövid, egy szentre, ördögre, betegségre, hiedelemlényre való obszcén, triviális, agresszív hivatkozás, a felgyülemlett feszültség, a hirtelen indulat helyzetében. A 16. századtól a törvényes hatóságok figyelmének középpontjába került (Czigány L. 1992, Eperjessy E. 1999, Albert E. 2007).

A *ráolvasás* a szó mágikus erejét érvényesítő, rövid terjedelmű szöveg. Átvétel vagy ellopás útján szerezhető meg. Baj, betegség elhárítása, szerelem, szerencse és bőség biztosítása végett használják. Hatását a szöveg invariáns volta, az előadás módja (suttogás, mormolás), az előadást kísérő gesztusok (megkerítés, keresztvetés) biztosítják. Ráolvasás funkcióban gyakoriak a performatívumok (parancs, kívánság, fenyegetés). Az epikus ráolvasások bibliai vagy apokrif legendák (szentek segítsége, a gyermek Jézus gyógyulása, Jézus vándorlása, gyógyításai, találkozás a gonosszal, az igézővel). Lejegyzése a 15. század óta ismert. A paraszti és a főúri társadalom egyaránt használta. Az egyház a 17. században elhatárolódott a ráolvasások használatától (Pócs É. 1985–1986, 1988).

A *szerencse lánclevelének* első leírása az amerikai antropológustól, Alan Dundes-től származik, a modern városi folklór új fejleménye (A. Dundes 1966). A magyar szakirodalomban Hoppál Mihály elemezte (Hoppál M. 1985).

Kézzel írott, gépelt, nyomtatott, fénymásolt és elektronikus változatai ismertek. Névtelen feladói a levelet 7-9-21 példányban sokszorosították, postai levélként adták fel, személyesen juttatták ismerős vagy ismeretlen személyek postaládájába, utóbb az elektronikus kapcsolathálón továbbítják. A megadott példányszámban való kiállítás és határidőn belüli továbbadás a továbbító számára bizonyos határidőn belül valamilyen pozitív érték (pénz, szerencse, egészség) aktivizálódását helyezi kilátásba. A levél szövege apokrif eredetű. Éveken keresztül keringve a levelek feladóit láncba szervezi, a feladótól indulva a legközelebbi ismerősökön keresztül az ismeretlen személyek felé halad. A levél továbbításával az egyén az előző feladók szerencséjének bekövetkezéséért vállal felelősséget, közeli ismerőseinek kínálja fel a szerencsében való részesülés lehetőségét, s egyúttal a maga szerencséjét alapozza meg. Mozgósító jellege az életminőség biztosításának lehetőségét helyezi kilátásba.

A szerencse lánclevelében három tartalmi tömb szerveződik. A levél egyik tömbje a levél eredetét, útvonalának állomásait nevezi meg. A másik tömb az előírások betartása következtében bekövetkező szerencse, valamint az előírások megszegése miatti kárvallás eseteit sorolja fel. Mindkét tömbben fiktív vagy ellenőrizhetetlen adatok sorakoznak. A példák kiválasztásában a szerencse–szerencsétlenség, nálunk–külföldön dichotómia érvényesül, variálásuk a levél tartalmának aktualizálását teszi lehetővé. A lánclevél szerkezete a népmesék alapstruktúráját követi, az értékek hiányát tudatosítja, s ezt követően az értékek megszerezhetőségének lehetőségeit villantja fel. A levél harmadik, általában a kezdő és a záró szövegrészben tematizálódó tömbje valamilyen értéket nevez meg. Az újabb lánclevelek változatos tematikájúak (humanitárius, természetvédő felhívás, vírusriasztás, vallásos tartalmú levelek), az azonos érdeklődésű személyek körében terjednek, befolyásolják a közvéleményt.

Az *élettörténet* narratív történet, egyéni életpálya reprezentációja. Egy személy sorsát jeleníti meg a születés, a szerelem, a munka, a küzdelem, a halál mint alapvető biografikus

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

toposzok által. Megfogalmazása, forgalmazása viselkedési stratégia. Az egyén együtt él a történetével, történetei révén ágyazódik be a társadalomba. Identitást alakít ki a maga számára, elfogadtatja magát, kapcsolatait, státusát ápolja. A biografikus történetek szerepe a 18. századtól növekedett meg. Az alkalmazott nézőpont szerint az élettörténet lehet biográfia vagy autobiográfia, referencialitás szempontjából élménytörténet, élettörténet vagy genealógiai történet. Előadására sor kerülhet mindennapi, rituális és hivatalos beszédhelyzetben. A ritualizált, a temetés keretében megszerkesztett és előadott élettörténet formái a sírfelirat, a verses halottbúcsúztató, a nyomtatott gyászjelentő, a sajtóban feladott gyászhír.

Az *igaztörténet* hír- és igazságértékre, külső referenciára igényt tartó történet. Több alműfaja ismeretes. Tartalmi szempontból a történetek lehetnek biografikus és autobiografikus jellegűek, megjeleníthetnek természeti, történelmi, közéleti eseményeket. Az *élménytörténet* (*memorat*) személyesen átélt eseményt jelenít meg (gyermekkori, kórházi élmények, sikerek és kudarcok, háborúk, utazások emléke). A tulajdonképpeni *igaztörténet* (*fabulat*) esetében az előadó és a történet főhőse elválik egymástól. Az igaztörténet változata a *rémhír,* a *híresztelés,* amely ellenőrizetlen vagy valótlan eseményről számol be. A híresztelés népszerű formája a *pletyka*. A *képtelen történet* valótlan híresztelés, amely a variálódásnak tulajdoníthatóan megszerkesztett szüzsével és formával rendelkezik. Az igaztörténetek tartalmi csoportját képezik a véletlen egybeesések történetei. Szereplői valóságos személyek, a történet csattanója egy váratlan fordulat (Küllős I. 1988: 253–259, Réthey Prikkel M. 1991).

Olvasmány

A véletlen egybeesések történetcsoportját bemutató Beke László egyik példája a következő. N. L. adósságát megy megadni. Becsenget M. G.-hez, a hitelezőhöz. M. G. Azt hiszi, a villanyszámlát hozták ki, s minthogy pénze nincs, nem nyit ajtót. N. L. az ajtó alatt becsúsztatja a kölcsönkért összeget, s távozik. M. G. felszabadultan nyit ajtót. Az ajtóban a villanyszámlás áll (Beke L. 1977).

Az *anekdota* neves személyek tetteit, mondásait előadó tréfás történet. A szépirodalom (*facetia*) és a népköltészet találkozási területe. A magyar anekdota története a 16. századtól követhető nyomon. Az *adoma* egy társadalmi csoportra, embertípusra jellemző történet. Terjedelme rövid, csattanóval zárul. A *vicc* a városi – értelmiségi, férfi – társadalom kedvenc műfaja. Terjedelme rövid, szerkezete és nyelvi megjelenítése kiérlelt. Tematikus csoportjai a politikai, közéleti, rendőr-, anyós-, abszurd, morbid viccek. Kutatása az 1980-as években lendült fel. Az anekdoták, az adomák, a viccek társas összejövetelek során hangzanak el, utóbb a vőfélyek lakodalmi repertoárjában is meghonosodtak. A *rátótiáda* (falucsúfoló, csúfolódó népköltészet) egy közösség viselt dolgairól, tulajdonságairól (ostobaság, fukarság, ravaszság) szóló narratívum (Vőő G. 1981).

A *proverbium* (latin *proverbum* 'közmondás') ókori eredetű kisepikai műfaj, terjedelme nem haladja túl a mondat határát. Tömör és érzékletes megfogalmazású, állandósult formájú szöveg, életszemlélet,-bölcsesség megfogalmazója. Elhangzása a beszédkontextushoz kötődik, általában egy beszélgetés tanulságát, a beszélőnek egy helyzettel kapcsolatos véleményét fejezi ki. Gyűjtőfogalom, részét képezi a *szólás, a közmondás,*

a szállóige, a wellerizmus (*szólásidézet*). A magyar proverbiumok feljegyzése, eredeztetése és rendszerezése a 16. század végétől megszakítás nélkül napirenden van. A proverbiumokat a *parömiológia* kutatja (Szemerkényi Á. 1988, Voigt V. 1998a: 303–311).

A *találós*, tágabban a *szóbeli rejtvény* feltételezhetően honfoglalás előtti szövegműfaj. Formái a találós kérdés és a találós mese. A találós kérdés gyakori témaköre az ember, a természet, az időjárás és a szerelem. Kontextusai a reneszánsz korától ismertek (értelmiségi, kollégiumi tudáspróbák, lakodalomban a mennyasszony kikérése, együttléti alkalmak). A találós mese, az *enigma* terjedelmesebb, szórakoztató történet.

Olvasmány

A találós feladása a tavaszi határkerülés rítusába is beilleszkedett. A Nyárád és a Kis-Küküllő folyók vidékén a határt kerülő férfiak csoportjai a határhompoknál találkoztak, ahol a különböző falvak csoportjai virtuskodó akciókban vettek részt. Különböző módon *határátlépésre kényszerítettek* egy-egy gyereket (átcsalták, átrántották a falvak határvonalán), s ezt itallal vagy találós kérdésre való megfeleléssel lehetett kiváltani. A kérdést felnőtt, főként idős személyek adták fel és válaszolták meg. A beszédkatus része volt a *hibálódzás,* azaz a hiba, a pontatlanság keresése a válaszokban (Barabás L. 1980: 207).

Városi környezetben elterjedt formái a *képrejtvény, betűrejtvény, számrejtvény*. Magyarországon német hatásra terjedtek el. A rejtvények az ókori kultúrában alakultak ki, a középkor során vallásos jellegük volt. A reneszánsz korában a játék, a társasági élet, az értelmiségi réteg, a diákok életének részévé váltak (Mándoki L. 1988, Voigt V. 1998a: 311–317).

A *jelszó* egymondatos kisműfaj, állandósult kifejezés, egy nemzetközi, nemzeti vagy lokális mozgalom, csoport célját, ideológiáját fejezi ki. Gyakoribb formái a politikai, vallási, katonai, szurkolói jelszavak. Általában valamilyen ritmusalakzatra épül (Szemerkényi Á. 1979).

A *kiáltás, a kikiáltás* (angol *cry, street cry)* gyűjtőfogalom. A kikiáltás körébe tartoznak a vásári kikiáltások, a házalók kiáltozásai, az ebből kialakult reklámszövegek, a falusi kihirdetés, továbbá a köszöntés, a jókívánság, az udvariassági formula (tessékelés, kínálás, köszönet), az ünnepi felköszöntések, a lakodalmi étel- és italkínáló versek (Voigt V. 1998a: 317–318, Balázs G. 1999: 324).

A *felirat* vizuális kisepikai műfaj. A közszemlére kiállított verbális szöveg rövid terjedelmű, állhat szavakból, egy vagy több mondatból. A verbális szöveg kiegészül a vizuális kommunikáció elemeivel (a betűk színének megválasztása, formájának kidolgozása, grafikus ábrázolás, emblémák, szimbólumok). Funkciója szerint a felirat tájékoztat, emlékeztet, megszólít, esztétikai élményt nyújt. Felirat kerülhet épületek (templom, vár, lakóépület, középület, szobor) falára, kapura, sírra, koporsóra, koszorúra, használati tárgyakra (sulyok, guzsaly, bútor, harang, edény, harang, zászló), ruhadarabra, falvédőre, testre (tetoválás). Nyugat-Európában a 16. században tűnt fel, Magyarországon a 17. században, a 17–18. század fordulóján népszerűvé vált. A 19. századtól jelent meg az évszámok szerepeltetése. Paraszti tárgyakon a vallásos feliratok ritkábban fordultak elő. A 19. században elszaporodtak a hazafias feliratok, cserépedényen megjelent a vásárlásra utaló felszólítás.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A *feliratos népköltészet* a tárgyakra kerülő terjedelmesebb, kötött formájú szövegeket nevezi meg. Ezek pár soros, ritmikus, rímelő, verses formájú szövegek (ház-, kapufelirat, kocsma-, csárdafelirat, sírfelirat, butellavers) (K. Csilléry K. 1979, Balázs G. 1999).

A *reklám*. A *publicitaire, publicité, publicity* szavak előzménye a latin *publicus* szó, amely a közérdeklődésre számot tartó és mindenki számára hozzáférhető nyilvános vitákat nevezte meg. A terminus a 18. századtól az írott publikus jogokra vonatkozott, majd a 19. századtól kereskedelmi jellegű hirdetést jelentett. A *reklám* a francia *réclamer,* 'ismétel, újra elmond' szóból ered, a szó első használata az 1689-es évből ismert, 'nyilvánosságra hozni, elismertetni' jelentéssel. Mai jelentésben 1829-től van használatban. 19. századi formái a prospektusban, a plakáton és a sajtóban közölt kereskedelmi hirdetések. A reklám, az *advertising* lat. *adverte* 'a figyelmet valamire irányítani') fizetett hirdetés, szemben a 'fizetés nélküli közzététel' jelentésű *publicité, publicity* fogalmakkal (Róka J. 1998: 357–358, M. Petcu 2007: 113–116).

A reklám az ókortól kezdve ismeretes, virágzását a nyomtatás feltalálása segítette elő. A kereskedelmi jellegű hirdetések 1830-as évekbeli megjelenése és terjedése az iparosítás és az áruforgalom fellendülésével, valamint a hírlapirodalom 18. századvégi megjelenésével, majd elterjedésével volt összefüggésben. A mai, online reklám az auditív, a vizuális és az audiovizuális médiumot veszi igénybe.

A reklám tömegkommunikációs szövegtípus, amely egy vagy több médium segítségével két kommunikációs fél, egy személy, gazdasági, társadalmi vagy politikai intézmény és célszemélyek között teremt kapcsolatot. A médiafogyasztók a mindennapok szintjén rendszeresen találkoznak vele. Szándéka egy áru vagy egy szolgáltatás népszerűsítésére, értékesítésére irányul. Funkciója az informálás, a meggyőzés és az emlékeztetés. A reklámok a népmesék narratív sémáját követik: egy hiányt tudatosítanak és a hiány pótlásának lehetőségére kínálnak megoldást (Róka J. 1998: 358, Tuba M. 1999).

Az *élőkép* előadóművészeti műfaj, némajáték, állókép. Egy esemény emblematikus jelenetét merevíti ki, korhű környezettel, öltözettel, felismerhető testtartással, mimikával. Európában a 19. század első felében vált népszerűvé.

Olvasmány

Tordán a 19–20. század fordulóján a március 15-ei megemlékezések résztvevői gyönyörködhettek élőképekben. Bemutatására a Vigadóban került sor. 10-20 személy korhű öltözetben és környezetben allegorikus elemekkel feltöltött jelenetet merevített ki. A március 15-ei megemlékezési ünnepség keretében élőkép bemutatására 1909-ben, 1910-ben és 1911-ben került sor. 1909-ben az élőkép *Petőfi halála* volt. A korabeli újságtudósítás csupán annyit jegyez meg, hogy a bemutatót a sikeres teljesítmény miatt a közönség megújrázta. A következő évben megjelenített élőkép főszereplője szintén Petőfi. Címe*: A Talpra magyar előadása*. A Múzeum téren a tízezres tömeg előtt szavaló Petőfit korabeli rajz örökítette meg. 1911-ben *Kossuth imája* került bemutatásra.

Az *árnyjáték* a színjáték formája, a történetet fényforrás előtt mozgó kétdimenziós figurák jelenítik meg. A nézők a figurák árnyképét követik. Feltehetően Távol-Keleten jött létre, rituális drámák előadására. Az árnyjáték népszerű volt Kínában, Thaiföldön, Kambodzsában; fontos műfaj volt a mohamedán országokban, ahol tilos volt élő emberek

színpadra lépése. Török közvetítéssel jutott el Nyugat-Európába. A 17. századtól a vásári mutatványok egyikévé vált (Dömötör T. 1977).

A *képmutogatás* a 16. században alakult ki, a 17–19. században virágzott, a 19–20. század fordulóján véglegesen eltűnt. Kapcsolatban állt a ponyvairodalommal, a hírlapirodalom előzményének tekinthető. Német neve *Bänkelsang,* a képmutogató személy a *Bänkelsänger*.

Az elborzasztó, gyilkossággal záruló szerelmi és bűnügyi történeteket kedvelte. Tudósítani, megdöbbenteni, elborzasztani, szórakoztatni, tanítani kívánta a hallgatókat. Kedvenc szereplői voltak a hírhedt gyilkosok, a rablók, betyárok. A verset egy versfaragó írta meg, általában megrendelésre. A vers szövege a történet epizódjai köré szerveződött. Az egyes strófák a történet egy-egy epizódját adták elő, tartalmazták a párbeszédek szövegét. A verset a nyomdász szórólapon vagy filléres füzetben, általában nagy példányszámban nyomtatta ki. Ezután történt meg a történet illusztrálása. A fakeretbe fogott, 1,5–2 x 1,5–2 m² vászon- vagy papírfelületet a festő 6-12-24 mezőre osztotta. A történet egyes epizódjai egy-egy mezőbe kerültek. A festő általában az élénk színeket használta.

A képmutogatás sokadalmakban, vásárokban és búcsújáró helyeken történt. A történetet a bódé, templom falára, állványra rögzített kép előtt, széken, emelvényen álló énekes adta elő, s egy pálcával az éppen énekelt epizód képi ábrázolására mutatott. A produkcióra általában valamilyen hangszer (sípláda, verkli, hegedű, duda, esetleg harmonika) hívta fel a figyelmet, s a zene az előadás szüneteit is kitöltötte. A verses történet után az előadó kiegészíthette, részletezhette a történetet. A produkció másik szereplője a könyvárus volt. Akinek az elhangzott történet elnyerte a tetszését, az megvásárolta a nyomtatványt, hogy otthon, családjában, környezetében felidézhesse a történetet.

A magyar képmutogatókra vonatkozó történeti adatokat Tolnai Vilmos és Takács Lajos gyűjtötte össze (Tolnai V. 1921, Takács L. 1953).

Az *emléklap* a 19. századi populáris grafika alkalmi, kommemoratív műfaja. Létrejöttében szerepet játszott a nyomdai technika megjelenése, a barokk udvari művészet, valamint az uralkodóház propagandája. Dekoratív, architekturális és allegorikus formában, patetikus nyelven a nemzeti történelem, a politikai, művészeti, tudományos élet jeles személyiségének emlékét idézte. Különböző technikával készült (metszet, litográfia, olajnyomat) egylapos nyomtatvány. Társaságok, egyletek, céhek, folyóiratok adták ki és terjesztették. Utcai és vásári árusok, házalók hordták szét, vendéglőkben árusították, a lapok mellékletként juttatták el olvasóikhoz. A portré és az embléma mellett jellegzetes eljárás volt jelenetek, események megjelenítése (pl. bevonulások, csaták). Népszerűvé váltak a Rákóczi-, Kossuth-, Petőfi-, az aradi vértanú-emléklapok (Rákóczi búcsúja hitvesétől, a sebesült Rákóczi hazatérése, a rabság bilincseit széttörő Kossuth, Petőfi búcsúja szüleitől, a haldokló Petőfi vérével írja a földre: „Hazám”). Az emléklapnak jelentős szerepe volt a nemzeti szimbólumok készletének kidolgozásában és terjesztésében. Lakásdíszként több generáció környezetében helyet kapott (Fülemile Á. 1994).

A *képregény* (*comics, bande desinée, manga*) rajzban megjelenített történet. A reprezentatív epizódokra bontott szüzsét a szerző karikaturisztikus rajzokkal ábrázolja. A

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

19. század elején született meg a genfi író és képzőművész Rodolphe Töpffer képregényeivel (az első album 1827-ben készült). A század másik nagy, amerikai mestere Richard Felton Outcault, a Yelow Kid (Sárga kölyök) nevű rajzfigura megalkotója. Az első képregény 1896-ban jelent meg a *The New Yorker World* újságban. R. F. Outcault először alkalmazta a párbeszédet tartalmazó szóbuborékot. A képregény a népszerű kultúrában és a plakátművészetben kontextualizálódott, hírlapok és folyóiratok hasábjain, önálló kiadványok és plakátok, utóbb a számítógépes kommunikáció formájában. Jelentős szerepet játszott regények, mitológiai és vallásos narratívumok, valamint a történelem és a tudománytörténet epizódjainak, utazástörténetek népszerűsítésében. Új olvasói rétegeket vont be az olvasáskultúrába (gyermekek, nők) (F. Groensteen 1999, F. Groensteen–B. Peeters 1994, Kiss F. 2005, D. Kunzle 2007, Kovács N. 2010, Maksa Gy. 2010).

A *diafilm* egy történetet színes rajzok segítségével megjelenítő cellulóz filmtekercs. Az állóképeket vetítőgép nagyította ki és vetítette vászonra. Az 1900-as évek elején jelent meg, az 1980-as évekig a népszerűsítésnek az oktatásban használt kedvelt technikája volt. Egy film 20-150 képből állt. A képeket felirat értelmezte. Az 1960-as évektől népszerűvé vált a szépirodalmi művek és irodalmi, valamint népmesék diafilm feldolgozása.

A *filmgyártás* kezdete a 19. század végére nyúlik vissza. Az első filmvetítésre Párizsban, 1895-ben került sor. Az 1920-as évek közepéig némafilmek készültek. Az 1920–1930-as években kezdődött a színes film története.

A film technikai eszközökkel megjelenített multimediális történet. Tematikája változatos. A 20. század első negyedétől a tömegkultúra jellegzetes műfajává vált. Jelentős szerepe volt a történelmi események, neves személyek biográfiájának, mítoszok és regények feldolgozásában (A. Gaudreault– F. Jost 1990).

Következtetések

A korábbi megállapításokból a történetek és a történetmondás kutatásának a következő alternatívái nyílnak meg.

1. Korok és történetek. Egy korszak történeteinek jellegzetes témája és narratív struktúrája; egy korszak narratív szövegeinek médiumai és műfajrendszere. Egy korszak történeteinek státusa (népszerű történetek, népszerűtlen történetek, hagyományos történetek, új narratívumok). A történetek státusának a korszakváltást követő változása. Egy korszak történeteinek beleértési tartományai. Egy korszak jellegzetes beszédhelyzetei és beszédaktusai. A korszak narratív szövegeinek regiszterei.

2. Történetek és társadalom. Történetmondói és -hallgatói szerepek. Történetmondói kompetenciák. Egy egyén narratív repertoárja. Személyes és személytelen narratívumok. A narratív repertoár és az életpálya összefüggései. Lokális és regionális repertoárok. Beszélő-, emlékező- és interpretív közösségek.

3. Történetek és attitűdök. A történetmondás segítségével kifejezett attitűdök. A történetekkel szembeni attitűdök.

4. Jelentésszervezés a történetek segítségével. Elmondott történetek, elhallgatott történetek. A történet beleértési tartományai.

5. A történet és a történetmondás funkciói. A történet mint mnemotechnika; a történetmondás mint lokúciós, perlokúciós és illokúciós aktus; a történetmondás mint világteremtés és -értelmezés; a lokális világ megjelenítése; az epikus distancia; történetmondás és szocializáció; a narratív identitás; az értékrend kinyilvánítása; a legitimálás formái; történet és időtudat; a kibeszélés és az elhallgatás; a patrimónium kihelyezése és közvetítése; a társadalomra vonatkozó tudás megjelenítése; esztétikai funkció.

6. Narratív stratégiák: az elmondás és az elhallgatás stratégiája; a félrevezetés, a megtévesztés, az elfedés stratégiája; a történelem háziasítása.

7. Beszédmódok és történetmondói habitusok: a mindennapi történetmondás; az ünnepi (rituális és fesztív) történetmondás; a hivatalos beszédmód. Egyéni repertoárok és stílusok. A történetmondás, a társadalmi szerep, a beszédhelyzet összefüggése. Az átmeneti és jelesnapi rítusokba ágyazott történetek.

8. Médiumok és műfajok. Téma és műfaj összefüggése; a műfaj mint ideáltipikus forma; a műfajok hierarchiája; a műfajok változása, új médiumok és műfajok. Műfajok és sztereotip formulák. Műfaji átcsapás.

KRIZA NÉPRAJZI

© www.kjnt.ro/szovegtar